

NYELVÉSZETI FÜZETEK

SZERKESZTI SIMONYI ZSIGMOND

89

HANGTÖRTÉNETI ALAPKÉRDÉSEK

IRTA

LOSONCZI ZOLTÁN

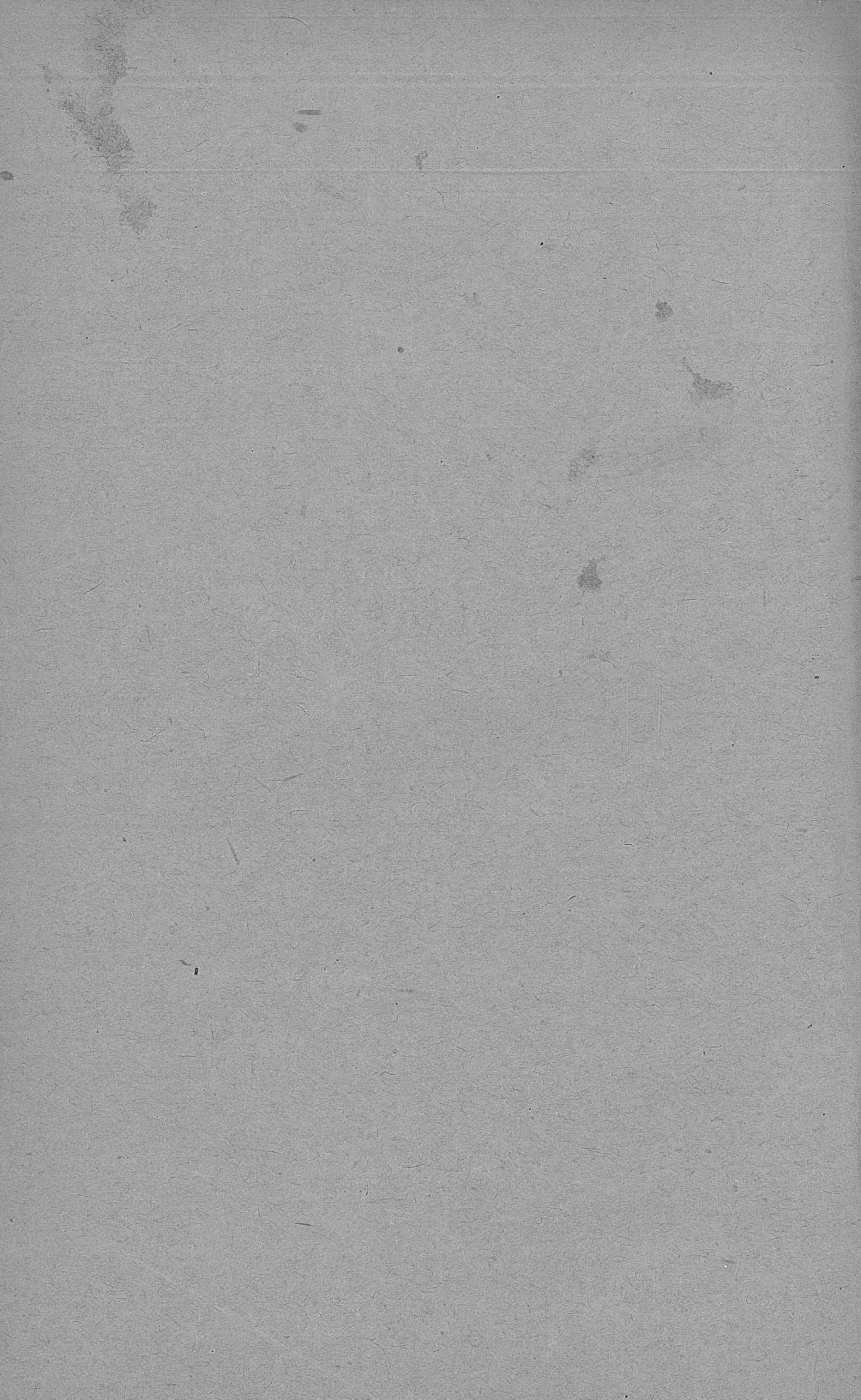

KÜLÖNNYOMAT A MAGYAR NYELVÖRBŐL

BUDAPEST, 1918 —
A MAGYAR NYELVŐR KIADÁSA

Ára 1 korona.

A MAGYAR NYELVŐR KIADÁSA

Handwritten text at the top of the page, likely bleed-through from the reverse side. It includes the word "Könyvtár" (Library) and other illegible characters.

I.

BEVEZETÉS.

Az általános nyelvtudomány terén még igen sok nehéz kérdés vár megoldásra. Az utolsó évtizedek ugyan számos kiváló művet hoztak létre e téren is, mindazonáltal végleges eredményről még szó sem lehet. Mindennek az az oka, hogy a nyelvben rendkívül bonyolult tényezők szerepelnek. Mint az emberi szellem eleven tevékenysége, visszatükrözteti mindazokat a mozgalmakat, melyeken az emberiség keresztülmegy. Szorosan összefügg tehát lelki világunkkal, de nem kevésbbé testi szervezetünkkel is. S míg a jelentésváltozást első sorban lelki jelenségnek tekintjük, addig a hangváltozások terén leggyakrabban a beszélő szervezet működésének módosulását kell kijelentenünk döntő ok gyanánt.

Sőt, ha a mai lélektan uralkodó álláspontját vesszük tekintetbe, akkor a nyelvi jelenségeket is a pszichofizikai párhuzam elvének szempontjából kell tekintenünk. Nem szabad tehát egyoldalú módon előnyt juttatnunk a lélektani szempontnak az élettani felett, de viszont nem szabad egyszerű fiziologiai változást se látnunk ott, ahol lelki világunknak is szerepe van. „Az ember nem pusztán természeti tárgy, de nem is szellemi lény, hanem mind a kettő egyszerre: pszichofizikai szervezet, és életnyilvánulásai közül első sorban a nyelv az, amely e kettős működés jegyét kétségbevonhatatlan módon magán viseli.” (Vö. Gombocz Nyr. 31 : 538. Wundt : Die Sprache² I: 527).

Mindezeket még bonyolultabbá teszi az a tény, hogy a nyelv egyszersmind társadalmi működés is. Tehát az egyén mellett a társadalom együttes közreműködésére is gondolnunk kell. Vajjon az egyéné-e a főszerep, vagy a társadalomé, ez a kérdés is elvész abban a sűrű ködben, mely tudományunkat még mindeztideig borítja. Míg a kérlelhetetlen következetességgel és szabályossággal végbemenő hangtörvények arra látszanak mutatni, hogy itt egy egységes szervezet együttes változásáról van szó, addig a nagy írók és költők nyelvének csodás varázsa az egyéniség örök értéke mellett tesz tanúságot.

„Ein Bericht über den gegenwärtigen Stand der Sprachphilosophie kann nicht anders als eingestehen, dass unsere Zeit doch noch vornehmlich an der Präzisierung der Aufgaben und der Ideen zu ihrer Lösung arbeitet.“ (Vö.

Dr. Max Frischeisen Köhler: Der gegenwärtige Stand der Sprachphilosophie. Germ. Rom. Monatschrift 4: 250.)

Hogy tulajdonképeni tárgyunkra térjünk, a hangtörténet alapkérdéseinek megfejtését is mérhetetlen akadályok teszik nehezzé. Sok szép elméletet állítottak fel ezen a téren is. Már-már azt hitték, hogy célhoz jutottak, de egyszerre „porba dőlt az egész szép épület és romjaiból meg részben új anyagból új ház épült, amely külsejére, stíljére amattól merőben különböző.“ (Vö. Setälä-Szilasi BpSz. 80:350). S végleges megállapodásra még ma se jutottunk. Gyakran valamely hangváltozásnak egész pontos leírását adhatjuk, de mikor azután magyarázatára, megokolására kerül a sor, akkor kénytelenek vagyunk bevallani, hogy biztos felelet — legalább most még — lehetetlen.

Honnan remélhetünk tehát támaszt e sok nehézség leküzdésére? Hol találunk újabb elveket, melyek talán szilárdabbak, termékenyebbek lesznek, mint a régiek? Feleletünk csak egy lehet: Az egyes nyelvek története, fejlődése s ennek a történetnek, fejlődésnek minél pontosabb leírása, magyarázata: csakis ez lehet az a forrás, melyből új gondolatokat meríthetünk.

Az egyes nyelvek történeti kutatása ma új módszerrel és fokozottabb erővel történik. Sok az új eredmény, sok az új gondolat. S e szerencsés fejlődés közepette talán nem lesz hiábavaló dolog, ha kissé megállunk, körületekintünk, magunkra eszmélünk. Tulajdonképen milyenek is azok az elvek, melyek a mai hangtörténetben uralkodnak? Melyek azok az elvi eredmények, melyek az egyes nyelvek hangtörténetéből kikövetkeztethetők? Ilyen kérdésekkel fogunk e fejtegetésünkben foglalkozni.

1. Az artikuláció bázisáról.

Az artikuláció bázisának (a hangképzés alapjának) törvényét ma már általánosan elfogadták s lépten-nyomon találkozunk alkalmazásával. Maga a tétel hosszú fejlődés eredménye. Csiráját már Rasknak és Grimmnek a német hangmozdításra felállított magyarázataiban kereshetjük. Midőn Grimm a róla nevezett törvénnyel „első példáját tüntette fel a nyelv életében uralkodó következetes és szabályszerű hangfejlődésnek“ (vö. Petz Gedeon: Grimm törvénye 3), midőn szabályát röviden úgy fejezte ki, hogy „mind a három organum (gutturalis, labialis és dentalis) mediája elváltozik tenuis-szá, a tenuis aspiratává, az aspirata ismét mediává“ (vö. uo. 7), tulajdonképen — noha tudattalanul — az artikuláció bázisának tételét alkalmazta.

Grimm tanait tovább fejlesztette Pott Frigyes Ágoston. Felismerte Grimm törvényének jelentőségét s első sorban annak a kimutatását látta benne, hogy a hangváltozásoknál nem valamely vad önkény szabálytalansága (die Gesetzlosigkeit frecher Willkür) uralkodik, hanem bizonyos, magukban a hangokban gyökerező törvények. (Etymologische Forschungen I, XII.) Pott már a szóelemezést is hangtani alapra kívánta állítani. — Ugyancsak Grimm törvénye alapján jutott Curtius is arra a következtetésre, hogy a hangok „kompenzációban“ vannak egymással. (Vö. Petz, Grimm törvénye 91.)

Scherer volt azután az, aki határozottan kimondotta „hogy nem elegendő, ha az egyes hangtörvényeket levonjuk a nyelvtörténeti jelenségekből, hanem sokkal fontosabb ennél, ha megállapítjuk az egyes hangok vagy hangkapcsolatok közös vonásait.” (id. NyK. 36: 61.)

Zur Geschichte der deutschen Sprache c. művében (2. kiad. 35. 1.) a következő sorokat találjuk: „An die Philologen darf die Forderung gestellt werden, nicht an einem wüsten Gerölle von Lautbeobachtungen sich genügen zu lassen, sondern einheitliche Gesichtspunkte aufzusuchen, unter welchen die Fülle der Erscheinungen sich vereinigen und so auf eine geringe Anzahl von Grundneigungen der Artikulation zurückführen lassen. Eben diese Grundneigungen auf dem gesammten Gebiete der vokalischen und konsonantischen Artikulation machen das aus, was ich den sprachlichen Normalstand der Organe genannt habe.“

Hasonlóan, de fonetikailag pontosabban fejté ki ezt a gondolatot Kaufmann, Geschichte der schwäbischen Mundart c. munkájában. (IX. 1.) Szerinte a nyelvnek különbsége elsősorban a beszélő szervezet működésének különbségén alapul. Hangváltozás csak akkor lehetséges szerinte, ha a beszélőszervezet működése változáson megy át.

Maga az *Artikulationsbasis* Sievers szerint F. Frankl elnevezése (Vö. Sievers: Grundzüge der Phonetik.⁵ 114). Sievers maga is elfogadja és bővebben is foglalkozik vele. Így fonetikájának bevezetésében is szól róla:

„Die Aufgabe der historischen Phonetik ist nicht die blosse statistische Betrachtung von Einzellauten und deren Veränderungen, sondern es findet eine korrespondierende Entwicklung korrespondierender Lautreihen in korrespondierender Stellung statt. Denn das was wir Lautwandel nennen, ist ja erst eine sekundäre Folge der Veränderungen eines oder mehrerer derjenigen Bildungsfaktoren, durch deren Zusammenwirken ein Laut erzeugt wird.“

E tételt azután elfogadja és sok példával bizonyítja Jespersen is. (Lehrbuch der Phonetik 1904, IV. rész: Nationale Systematik.) A német, angol és francia nyelv hangállapotának rajzával feltünteti, hogy minden nemzetiség kiejtésében bizonyos sajátosság érezhető, mely a többitől lényegesen elválasztja.

Balassa (Magyar fonetika.² 40) a következőket mondja e kérdésről:

„A hangképzés mindig a nyugalmi helyzetből indul ki, azonban minden nép beszédmódjában van valami különös sajátosság, mely kiejtését jellemzi s annak sajátosságos s a gyakorlott fül által könnyen fölismerhető szint ad. A beszédmódnak ilyen sajátosságát a beszélő szervek működésének bizonyos jellemző vonásai magyarázzák meg. Valamely nyelv ejtismódjának ilyen jellemző és alapvető sajátosságait nevezzük az illető kiejtés alapsajátosságának. (Artikulationsbasis).“

Balassa (id. h.) meg is határozza a magyar kiejtés ilyen alapsajátosságait. Ezek szerinte:

„a lélekzet rendes, arányos működése, amiből a nyomaték egyenletes eloszlása származik; az egyes hangok időtartama független a szótagok helyzettől, a nyelv az egész szájüregben egyformán működhetik s az ajkak is élénk részt vesznek a magánhangzók képzésében.“

Horger (A nyelvtudomány alapelvei 91) a következőképpen határozza meg az artikuláció bázisának tételét: „Valamely nyelvközösség jól begyakorolt hangképző műveleteinek (artikulációs mozdulatainak) összességét artikulációs bázisnak szoktuk nevezni.“

Mindezekből először is azt láthatjuk, hogy az artikulációs bázisnak eltérő fejlődése a nyelvek különbségének is egyik jelentékeny oka. Más a hangképzés alapja a fgr. nyelvekben, más az indogermányságban. Ép így

különbözik pl. a magyar artikulációs bázis a némettől, ez a franciától stb. Elég csak a francia nyelv orrhangú magánhangzóira gondolnunk s egyúttal arra, mily nehéz ezt nekünk, magyaroknak megszoknunk s azonnal be fogjuk látni e tétel fontosságát. Amikor a magyarul tanuló tótról azt mondjuk, hogy tótosan beszél nyelvünket, vagy a magyarul tanuló németről, hogy németesen beszél, tkp. szintén e tétel érvényesülését láthatjuk.

De nemcsak az egyes nyelvek hangképzésmódjának alapja különbözik, hanem az ugyanahhoz a nyelvhez tartozó nyelvjárásoké is.

„Versuche ich als Mitteldeutscher — mondja Sievers — z. B. eine prägnante norddeutsche Mundart, wie etwa holsteinische, zu sprechen, so muss für allemal die Zunge etwas zurückgezogen und verbreitet werden; hat man diese Basis einmal gefunden, so folgen die charakteristischen Lautnuancen von selbst. Füge ich zu dieser Artikulationsweise noch die Neigung der Zunge zu supradentaler Artikulation bei passiver Lippenlage, so gewinne ich die Basis zur Aussprache des Englischen.“ (Grundzüge der Phonetik 114. l.) Vagy pl. az alsórajnai német nyelvjárást kevésbé feszült nyelvallás, kevésbé erőteljes gége-artikuláció jellemzi. (Vö. uo.) Igen sok német nyelvjárásban pedig az erősebb ajakkerekítés szűnt meg. (Vö. Behaghel: Grundriss² I. 697.)

Különbséget találunk ebből a szempontból saját nyelvjárásaink körében is. A székely nyelvjárások egyik fő sajátága pl. „a veláris alsóbb nyelvallással együtt járó fokozottabb ajakkerekítés.“ (Vö. Horger NyK. 39:283.) Vagy a palóc nyelvjárásokban szembetünő a magasabb nyelvallás kedvelése s a mássalhangzó és magánhangzó erősebb hasonító hatása egymásra. A dunántúli nyelvjárásokat alacsonyabb nyelvallás, az ajkak élénkebb működése s a rövid magánhangzók kedvelése jellemzi. Az erdélyi magyar vidékek kiejtésében a középső nyelvallással képzett magánhangzók hiánya s a hosszú magánhangzók kedvelése a legjellemzőbb vonás. (Vö. Balassa: Magyar fonetika.² 40—41.)

Az a kérdés most, minő fontossága van e tételnek hangtörténeti szempontból?

A német *ch* hang helyett a magyar ember majd *h*, majd *k* hangot ejt. Ugyancsak változtat a magyar nyelvérzék az orrhangú magánhangzókra is. A *szomszéd*, *rend*, *dorong*, *lengyel* szavak ógyházi szláv eredetijében nem volt *m*, se *n*, csupán orrhangú magánhangzó. Ez kiveszett s helyét a nyelvünkben meglevő orrhangú mássalhangzó foglalta el.

A niczkyfalvai német nyelvjárásban a magyar Gábor *Kāpornak* hangzik, a gulyás *kulásnak*, a bagó *pākonak*, a betyár *pelarnak*; a román *bojan* 'tinó' *pojannak* stb. (Vö. Kräuter: A niczkyfalvai német nyelvjárás hangtana. Budapest 1907: 42—44.) Ennek az a magyarázata, hogy e német nyelvjárás nem ejti a székezdő zöngés explozívákat (vö. uo. 28) s ehhez a magyar jövevényszavaknak is alkalmazkodni kellett.

Az ófn. *w*-t másképp ejtették ki, mint a mai német *v* hangot s ezért az ófn. a latin *v*-ét gyakran *f*-el helyettesítette; pl. *Veilchen*, *Vesper*, *Käfig*.

Mindezek a jelenségek a következő tételt bizonyítják: A jövevényszavak abban az esetben, ha nincs nyelvcsere, beilleszkednek az átvevő nyelv hangállapotába. „Egyes hangok áttejedése az egyik nyelveterről a másikra nyelvcsere nélkül alig lehetséges.“ (Vö. Gombocz NyK. 39:232.) E tétel hangtörténeti szempontból rendkívül fontos. Tudjuk, milyen fontos útmutatóul szolgálnak az egyes nyelvek hangváltozásaira vonatkozólag a jövevényszavak. Ismeretes, hogy a meghonosult szók keresztül mennek mindazokon a válto-

zásokon, melyek a nyelvet érik. Éppen ezért változásaikból következtetést lehet vonnunk az átvendő nyelv hangváltozásaira. De éppen az előbb említett tétel bizonyítja, hogy vakon nem szabad a jövevényszavakban bízunk. Csak a nyelvemlékek, nyelvjárások, nyelvhasznítás és a jövevényszavak együttes vallomása az, amiben kételkednünk többé nem kell.

Hogy minő óvatossággal kell itt eljárunk, azt bizonyítja a következő példa: A magyarból a tót nyelvbe valamikor átmentek olyan szavak, melyek ma *h*-val kezdődnek (pl. haszon, hír, hiba, hajdu). Ezek egy része a tótban *ch*-val, más része *h*-val kezdődik. Azt lehetne hinni, hogy amazokat a tót nyelv *ch*-val vette át tőlünk. Hiszen a fgr. *k*: ~ magy. *h* megfelelés alapján bizonyos, hogy valamikor *ch* hangunk is volt. Egész másképp alakul azonban a helyzet, ha meggondoljuk, hogy *h* hang a tótban csak a XIII. sz. óta van $h < g$ változás folytán, *ch* hang ellenben régebben is volt. A tótok tehát a magyar *h* hangot is *ch*-val helyettesítették. A *h*-val kezdődő szavak pedig akkor kerülhettek a tótba, mikor már ott is megvolt a *h* hang. (Vö. Melich NyK. 39: 342.)

Az itt tárgyalt jelenség az úgynevezett hang helyettesítés. (Lautsubstitution.) Ennek oka pedig az artikuláció bázisa, a beszélő szervezet átöröklődött állapota, mely új hangok képzésére nem igen hajlik.

Hogy lehetséges mégis, hogy valamely nyelv idegen hangokat vesz fel? Ez az úgynevezett „nyelvcseré” idejében történik, amikor valamely nép új nyelvet tanul meg, de azt saját artikulációs bázisa alapján ejti ki. Tehát itt tkp. általánosított hanghelyettesítéssel van dolgunk. Így magyarázzák (vö. pl. Wechssler: Giebt es Lautgesetze?) a román nyelvek kialakulását a latinból. Az egyes népek ugyanis a megtanult latin nyelvet saját artikulációjukkal ejtették ki. Sőt Ascoli (Lettera glottologica, Torino 1881) az indg. nyelvek különböző fejlődését is azzal iparkodott megokolni, hogy az ősnép egyes részei szétágazásuk után különböző népekkel olvadtak össze. Ugyancsak nyelvcserevel magyarázzák az örmény nyelv elváltozását is s ezt főképp kaukázusi törzsek beolvadásának tulajdonítják. Az ind nyelvre is India őslakói és későbbi török beolvadások gyakoroltak nagy hatást. Valószínűleg így magyarázhatjuk a szlavóniai és moldvai csángó *sz*, *s*, *z*, *zs*, *c*, *cs* hangok különös és a többi magyar nyelvjárástól annyira eltérő fejlődését.

Hermann Paul szerint (i. m. XXII. fej.) a nyelvjárások körében is hasonló jelenség merülhet fel. Szerinte a nyelvkeveredés első sorban egy nyelv hatása egy másik nyelvre, amely vagy nem is rokon amazzal, vagy ha rokon is, annyira eltérő, hogy külön meg kell tanulni. De ide tartozik szerinte egy nyelvjárásnak egy másik nyelvjárásra gyakorolt hatása is, még akkor is, ha nincs oly különbség köztük, mely kölcsönös megértésüket lehetetlenné tenné (i. m. 365.). Így székelyesednek el pl. lassanként a moldvai csángók. Pl. már náluk is gyakori az *a* hang illeszkedése a következő szótag *á*-jához: *ákarcásál*, *sányarán élünk*; vagy ugyanilyen helyzetben *é* a helyett: *készál*, *képál* (vö. Nyr. 3: 50); *a hëzzám*, *hëzzá* féle alakok (vö. Nyr. 3: 49), s egyéb ilyen székelyeségek. Vagy pl. a niczkyfalvai német nép különféle vidékről vándorolt be, jöttek Elzász-Lotharingiából, Hessenből, Luxemburgból, Trier és Mainz vidékéről stb., s mégis az elzász-lotharingiaiak nyelve lett általánossá. (Vö. Kräuter: A niczk. nyelvj. hangtana 4.)

Mindezek az artikuláció bázisának hatalmát, beolvasztó erejét bizonyítják. Oly ősi tulajdon az, melytől megválni csak nehezen tudunk. S mégis, a

különféle nyelvek története amellett tanuskodik, hogy az artikuláció bázisa is változáson mehet át. Sőt éppen a legnagyobb, a legáltalánosabb és legszabályosabb hangváltozások tartoznak ide.

E változás tkp. a beszélő szervezet hajlamainak változása s ez nem tűr semmiféle kivételt. Ha valamely nyelv artikulációs bázisa bizonyos tekintetben módosul, akkor a változás ki fog terjedni mindazokra az esetekre, ahol az illető hangelemek előfordulnak. Ilyenféle változások pl. az ajakkerekítés megszűnése a magánhangzók képzésénél; a magasabb nyelvtanús mélyebbre való süllyedése; a nyelvtanús feszültségének elveszte, a zárhangok képzésénél a zárnak réssé való változása; viszont a réshangoknál a résnek zárrá való fejlődése; a zöngének bizonyos helyzetben való fellépése vagy eltűnése; az orrhangok módosulása stb.

Mindezekre az esetekre a különböző nyelvek történetében számos példát találunk. Az első hangmozdítás alkalmával az indg. tenuis explozivák spiránsokká, a mediák tenuisokká, a tenuis aspiráták zöngétlen spiránsokká változtak. A második hangmozdítás is ilyen szabályszerű változások sorozata. A germán *p, t, k* szabályos öfn. megfelelői réshangok. A *b, d, g* és a megfelelő zöngés spiránsok pedig tenuis explozivákká változtak. Vagy, hogy a fgr. nyelvek köréből is említsünk példákat, a fgr. szökezdő tenuis explozivák a norvéglapban mediákká változtak. A fgr. mediopalatális *k*-nak és a *p*-nek a magyarban *h* és *f* felel meg. A fgr. *ŋk ~ ŋg, nt ~ nd, mt ~ md* váltakozások pedig a votják, zürjén és magyar nyelvben egyszerű mediákká lettek minden orrhangú kíséret nélkül.

Ha tekintetbe vesszük az artikuláció bázisának tételét, t. i. azt a körülményt, hogy az artikuláció bázisának változása a beszélő szervezet begyakorolt szokásainak módosulásán alapul s hogy éppen ezért az ilyen hangváltozás kivétel nélküli s nem csupán bizonyos szavak hangállapota alakul át, akkor azt kell valószínűnek tartanunk, hogy bizonyos korban s legalább bizonyos területen a magyar magánhangzók nyíltabbá válása is teljes volt. Számos példánk van az *u > o, i > ě, ü > ő, o > a* változásra. Ez nem lehetett csupán egyes szavak átalakulása. Hisz itt szemmel láthatólag az artikuláció bázisa módosult: a magánhangzók képzésmódja nyíltabbá változott. Tehát nem mondhatjuk azt, hogy az *u, o, i, ü* egyes szavakban nyíltabbá változott, más szóban megmaradt. Hanem az artikuláció bázisának elve alapján azt kell mondanunk, hogy bizonyos korban és meghatározott területen az összes magyar *u, o, i, ü* hangok nyíltabbá változtak. Ezzel azután e változás véget is ért s később felvett jövevényszavak már nem mentek rajta keresztül. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy árpádkori nyelvméleinkben minden *u*-val jelölt hangot *u*-nak, minden *o*-val jelöltet *o*-nak kell olvasnunk. (Vö. Szinnyei meggyőző érveit NyK. 42, 43.) A helyesírás nem változik mindig a nyelvvel együtt. Sok egyéb jel is arra mutat, hogy a nyíltabbá válás jóval a honfoglalás kora előtt indult meg s a X., XI. században már befejeződése felé közeledett. Magának a változásnak azonban, ha tekintettel vagyunk az artikuláció bázisának tételére, egész szabályosnak kellett lennie.

Egy másik érdekes változás jellemzi az északkeleti magyar nyelvjárás-területet, az úgynevezett *i-ző* nyelvjárásokat. Ha ugyanis végig tekintünk az ide tartozó nyelvjárások leírásain, azt fogjuk tapasztalni, hogy itt nemcsak az *é* hangnak felel meg *í*, hanem az *ő*-nak is általában *ú*, az *ö*-nek is *ü*. Vagyis

e nyelvjárás a feszült nyelvvállású hosszú magánhangzókat zárlabban ejti. Így pl. a hajdúk nemcsak azt mondják: *szip, habarik, méncsig, migy*, hanem ezt is: *kezembül, emberrül, cseréptül, lü, kü, esü, gyeplü, ü, lü s lü, fűrü, házbul, öltül, bótrül, rúlam* (Vö. Madai: A hajdúk beszéde; NyF. 56: 9—10). A királyhágóntúli nyelvjárásterület egyes részei pedig a rövid magánhangzók nyiltabbá fejlesztésében mentek tovább. Jellemzi tehát e nyelvjárásokat az *é: e* fejlődés (*szemem, kender*); *o: a* (*all, ajan, akas, baland*); *ö: æ* (*æker, zæreg*). Ennek a változásnak is egykor ezen a területen általánosnak kellett lenni, mert hiszen nem csupán egy hangnak bizonyos szavakban történt változását tapasztalhatjuk itt, hanem általában a középső nyelvvállással képzett magánhangzók nyiltabbá válását.

Láthatjuk e példákban, milyen fontos hangtörténeti alapkérdéssel van itt dolgunk. Igaz ugyan, hogy kevés hangváltozásról mutathatjuk ki a teljes kivételnélküliséget. De ennek az az oka, hogy az artikulációs bázis változásának tér- és időbeli határai vannak. Már pedig a térbeli határok nem mindig egyformák, az idő pedig elmúlik. S így nehéz tiszta képet nyernünk e hangváltozások voltaképeni lefolyásáról.

Ami pedig e hangváltozásoknak idejét illeti, ebből a szempontból egy érdekes megkülönböztetést tehetünk. Vannak hangváltozások, melyekről majdnem azt mondhatnók, hogy örök érvényűek. A magyarban pl. valamikor megvolt a *ch* hang (*k > ch > h*). S mégis az igazi magyar nyelvérzék a *ch* hanggal nem tud boldogulni.

Viszont az ön. nyelv számos szót vet fel a latin nyelvből. E példákat két csoportra oszthatjuk. Az elsőbe tartoznak pl. a következők: *tegula: ziagal; balteus: balz; puteus: pfuzzi* (ufn. *pfütze*). A másodikba pl. *templum: tempal; tabula: tavalal*. E szavak egy része tehát keresztül ment a második hangmozdításon (*t: z*), másik része már nem. Ez utóbbiak t. i. csak a hangmozdítás utáni időben jutottak a német nyelvbe. (Vö. Petz G.: Grimm törvénye 56—57). A német hangmozdítás tehát nem nevezhető örökérvényű hangtörvénynek. Vagy ha megnézzük *i-ző* nyelvjárásainkat, ott *é-ző* alakokat is találunk. A fgr. eredetű *p* a magyarban *f*-fé változott, de a *pap, por, pala* stb. szavakban *p*-t találunk. Ezekben az esetekben tehát a hangváltozás csak bizonyos ideig érvényesül.

Vannak tehát olyan hangváltozások, melyek igen tartósak, majdnem azt mondhatnók, örök érvényűek s vannak olyanok, melyek elvégzik rövid pályafutásukat s azzal érvényük meg is szűnik. Mi lehet e jelenségnek oka? Az artikuláció bázisának tétele talán megadja a feleletet erre a kérdésre is. Ama tartós hangváltozásoknál a nyelvérzék teljesen elidegenedik bizonyos hangoktól, úgy hogy nem képes azokat felvenni. A *ch* hang annyira kiveszett a magyar ember nyelvérzékéből, hogy úgyszólván képtelen annak kiejtésére. Viszont a második hangmozdítás alkalmával megszűnt ugyan a *p, t, k* kiejtésére való képesség, de mivel később a zöngés hangok zöngétlenekké változtak, ezzel az előbbi hangváltozás ideje lejárt. A hangváltozás érvényét itt tehát egy újabb hangváltozás szüntette meg. Úgy látszik, ezt a tételt haszonnal alkalmazhatni a hangváltozásoknak időmeghatározására.

II.

Láttuk, hogy a legnagyobb, a legjellemzőbb hangváltozásoknál éppen az artikuláció bázisa változik meg. Nem lehet itt tehát szó valamely hangnak bizonyos szóban vagy szócsoporthoz végbement változásáról, hanem a beszélő szervezet diszpozíciói alakultak át. Ezek után nem tarthatjuk helyesnek a következő, még igen gyakori meghatározást: „A hangoknak nincs külön életük a nyelvben, csak a szavaknak és szólamoknak s amit mi hangváltozásnak nevezünk, az nem egyéb, mint a szavak és szólamok külső alakjának változása.” (Vö. Balassa, TMNy. 41.) Igaz, hogy a hangoknak nincs külön életük; az egyes hang csupán elvonás. De azért a hang nemcsak mint szavak vagy szólamok alkotórésze változik, hanem mint a beszélőszervezetnek egy átöröklődésen és hosszú megszokáson alapuló mozzanata. Amint a szó a mondatban él és fejlődik, úgy él a hang az egységes beszélő szervezetben. Wechsler így fejezi ki ezt az elvet: „Verändert wird von der Sprachgemeinschaft das Wort, substituiert der Laut.” (Giebt es Lautgesetze? Halle. 1900. 27.)

A hangképzés módja tehát változáson mehet át. Az artikuláció bázisa, bármennyire erősnek is mutatkozik, mégsem marad örökké egyforma. Egy igen nehéz kérdéshez érkeztünk. Arra kell ugyanis feleletet adnunk, mi okozza az artikuláció bázisának megváltozását, miért történnek ilyen elváltozások?

A hangváltozás legközelebbi oka itt egészen világos: a beszélő szervezet működése változott meg, a hagyományos megszokások alakultak át. Ez egymagában is élesen megkülönbözteti az összes idetartozó hangváltozásokat minden más természetű hangváltozástól, aminők nevezetesen az asszociáció okozta alakulások. S lehet, hogy a nyelvtudomány sok esetben nem is tud tovább haladni ennek a legközelebbi oknak megállapításánál. Mindazonáltal, bármily nehézségbe ütközik is, mégis rendkívül fontos az a kérdés is, miért változott meg a beszélő szervezet működése? S itt bizony tág téren tekinthetünk körül. Szóba jöhetnek itt mindazok a körülmények, melyek között az emberiség él és fejlődik. Majd ez, majd az a körülmény tűnik fel ok gyanánt, s így a magyarázatoknak egész sorával találkozunk.

Érdekes az a magyarázat is, mellyel Grimm Jakab gondolta a hangmozdítás kérdését megoldhatónak:

„A régi hangok kimozdultak ugyan helyükből, de aztán ismét rendbe sorakoztak. Az elváltozás nem ment ugyan végbe minden hátrány nélkül, sőt előttem bizonyos tekintetben barbárság és elvadulásként tűnik fel, amelytől nyugodtabb népek tartózkodtak, amely azonban a németek előrehaladásával és szabadságösztönével függ össze.” (Vö. Grimm: Geschichte der deutschen Sprache. I. 292. Petz: Grimm törvénye 8.)

Grimm tehát a népjellemet tekinti oknak.

Osthoff az éghajlat különbségét tartotta a hangváltozás okának:

Amint az ember összes szervei, úgy beszélő szervezetének alakulása is azokkal az éghajlati és művelődési viszonyokkal függ össze, melyek közt él. Noha általánosan ismeretes, hogy a hegyvidék és az alföld különféle éghajlata másképp fejleszti a tüdőt, mellet és a gégét, mégis kevésbé méltányolt tény az, hogy azonos vagy hasonló éghajlati és művelődési viszonyok mellett a fonetikai hajlandóság is hasonló szokott lenni. Így feltűnő, hogy a Kaukaszban lakó nem is rokon népek, tudnillik az indg. örmények és irániak s a nem indg. georgiaiak és más népek majdnem egyforma hangrendszeret tüntetnek fel. (Vö. *Das physiologische und psychologische Moment in der sprachlichen Formenbildung* 19.)¹

Curtius szerint a kényelem okozza a hangváltozásokat. „Bequemlichkeit ist und bleibt der Hauptanlass des Lautwandels unter allen Umständen.“ (Vö. Dellbrück: *Einleitung* 5 143, Curtius: *Griech. Etymologie* 21. s. kk.) Hasonló elveket vallanak Whitney, Kräuter (Zur Lautverschiebung: 25), Müller Miksa és részben Scherer is. Scherer azonban már inkább az esztétikai irány felé hajlik. Így ő főképp a második hangmozdítást akarja az ófn. nép zenei érzékéből magyarázni. (Vö. *Zur Geschichte der deutschen Sprache* 1878. 151. s. kk.) Ugyanilyen nézetet vallott már Scherer előtt Benfey (Göttinger Nachrichten 1877, 21. sz.).

Sievers *Grundzüge der Lautphysiologie* c. munkájában (1876. 127. o.) már a nyelvbeli ingadozásra hivatkozik. Rámutat arra, hogy a régi és új változatok sokáig élnek egymás mellett, míg végre a régiek teljesen kivesznek. Hivatkozik itt egyes északnémet nyelvjárásokra, melyekben zöngés és zöngétlen mediák vegyest fordulnak elő. Ezt a gondolatot azután H. Paul fejlesztette tovább s így jutott új nagy eredményhez. Szerinte a közönséges nyelvhasználatban már benne rejlik az ok a változásra. Az egyes hangokat nemcsak egyféleképpen ejthetjük ki, hanem bizonyos módosulásokkal is. Ha e módosulások egy irányban haladnak előre, lassanként a használatnak elváltozását eredményezik. Ez főképp a nyelvnek tanulásakor történhetik meg.

Meringer szerint a hangváltozásokat elsősorban az emberi indulatok okozzák. (Vö. *Indg. Forschungen* 16 : 195.). Láttuk, hogy a nyelvkeveredés és a nyelvcsere is okozhat hangváltozásokat. Mindezekhez az okokhoz Wundt szerint még hozzávehetjük a műveltség fejlődését is, mely a beszédmódnak gyorsulását idézi elő. Ugyancsak nála szerepel a népszokás is ok gyanánt. Rámutat arra, hogy az irokéz indiánusok nyelvében nincsenek labiális mássalhangzók. E hangok elveszését kapcsolatba hozza az irokézeknek ama pontos megtartott szokásával, hogy csak nyitott szájjal szabad beszélni. (Vö. *Die Sprache* 12 : 485.)

Tehát sok az elmélet, sok a megfigyelt kísérlete. Végleges megállapodástól azonban még nagyon is távol vagyunk. Éppen azért gyakran azzal a nézettel is találkozunk, hogy a nyelvtudománynak csupán a nyelvi jelenségeknek megfigyelése és minél pontosabb leírása a feladata. A hangváltozások

¹ Ilyen elvekkel igyekezett H. Meyer a hangmozdítást magyarázni. Azt hiszi ugyanis, hogy a változás oka a népnek hegyvidékre való vándorlása volt. (Vö. *Zeitschrift für deutsches Altertum* 45 : 101 s. kk.)

végző okainak kiderítéséről ez az irány lemond. (Ide tartozik pl. Sütterlin: *Werden und Wesen der Sprache*.)

De — úgy gondolom, — nem szabad arról egészen lemondanunk, amit most még nem tudunk megmagyarázni. A hangváltozások végző okainak megállapítása tudományunknak éppenséggel nem alárendelt kérdése. S amint a tudomány mostani fejlett állapotában már sok oly kérdésre adta meg a feleletet, amit talán a régiek nem is reméltek, úgy valószínűnek tarthatjuk, hogy egykor majd itt is feldereng a biztos és megdönthetetlen tudás fénye.

Most csak egy bizonyos: Mindazok a hangváltozások, melyeknél több egymással összefüggő hang egyforma fejlődésen megy át, a beszélő szervezet készségének változásán alapulnak. Az artikuláció bázisa tehát új alakot vesz fel. Hogy mi idézi elő a beszélő szervezet működésének ezt a változását, arra — úgy hiszem — az eddigiek közül két magyarázat a legvalószínűbb. Ezeket ugyanis kézzelfogható tények is támogatják.

Az egyik Paul magyarázata a kiejtés változékonyságáról. Bizonyos, hogy az egyes hangot többféleképpen ejthetjük ki s mégis csak azonagy hangnak érezzük. Nyelvünk, ajkunk rendkívül mozgékony. A tüdőből jövő légáram se egyforma. A hangszalagok is majd gyöngébben, majd erősebben rezegnek. Így tehát minden hangban (azaz hangsorozatban, minthogy több hang képzésmódjának alapja azonos), már benne rejlik a változás csirája. „Bármily csekély is eleinte — mondja Paul — ez az eltérés, minthogy vele kapcsolatban a mozgásérzet egy bizonyos minimummal mégis módosul, s így egy következő alkalomkor az eredetitől való még nagyobb eltérés válik lehetővé és ezzel kapcsolatban a mozgásérzetnek is újabb módosulása, az ily módon alig képzelhető apró eltolódásoknak összegeződéséből lassanként észrevehető különbség keletkezik.” (Paul: *Prinzipien* 4 55—56, Horger: *A nyelvtudomány alapelvei* 93.) A lényeges csak az, hogy az eltolódás egy irányban történjék: pl. *ē*-től *i* felé, *o*-tól *u* felé stb., akkor a lassú eltolódások összegezése végül mégis más hangot (*i*, *u*) eredményez. Ebben az esetben pl. a hangképzés módja zártabbá lett. Más esetben pl. nyíltabbá válás lehet a lassú módosulás eredménye. Éppenséggel nem lehetetlen, hogy a magyar magánhangzók egykori nyíltabbá válásának is ez a magyarázata. Bizonyára volt olyan időszak is, amikor ugyanazt a hangot némelyek *o*-nak, mások *a*-nak érezték, mert a hangképzés módja a kettő között ingadozott s innét talán legrégibb nyelvemlékeink ingadozó helyesírása. Sőt azt is feltehetjük, hogy egyes esetekben a mai *a* és *o*, *ē* és *i*, *u* és *o*, *ö* és *ü* között álló középhanget ejtettek. Általában Paul magyarázata sok esetben igen valószínűnek látszik s a hangváltozásoknak egy része mindenesetre a lassú eltolódásra vezethető vissza. Hogy mikor szokott ilyen változás elsősorban létrejönni, arra Paul a következő feleletet adta: „Man wird sagen können, dass die Hauptveranlassung zum Lautwandel in der Übertragung der Laute auf neue Individuen liegt.” (Vö. *Prinzipien* 4 63.)

A másik, szintén igen valószínűnek látszó magyarázat a nyelvcseré gondolata. Újabban különösen Schuchardt és Wundt hangsúlyozta fontosságát. (Vö. H. Schuchardt: *Slawo-Deutsches und Slawo-Italienisches*. 1884. Wundt: *Die Sprache*. 12: 393. s kk.) Ez adja nyitját főképp egyes nyelvjárási sajátosságok kifejlődésének. Sok a vándorlás, a telepedés, a régi lakosság vegyül az újjal, eltanulják egymás nyelvét, megtörténik az is, hogy saját nyelvüket elfelejtik. De ha el is felejtik, beszélő szervezetük nem alakulhat át olyan gyorsan. Az

új nyelvet is a régi artikulációs alapon beszélnek s ez azt a látszatot kelti, mintha az átvett nyelv artikulációs bázisa megváltozott volna. Tudjuk, hogy hazánkban települési viszonyai is rendkívül bonyolultak. Sok vidék lakossága csak később tanulta meg a magyar nyelvet. Valószínű, hogy egyes nyelvjárási sajátosságaink is ilyen nyelvcsere eredményei. Az ilyen módon keletkezett nyelvjáráások azután el is különülhetnek; új nyelv fejlődhetik ki s akkor az eltérő artikulációs bázis a főoka mindazoknak a változásoknak, melyek a nyelvet érték. Így különült el a lapp nyelv is a finntől, pedig a lappok azelőtt egy finn nyelvjárást beszéltek. Éppen azért tarthatjuk valószínűnek, hogy több nyelvi változás, mely a lapp nyelvet a finntől elválasztja, a lappok eredeti artikulációs bázisán alapult, tehát tkp. megőrizte az eredeti hangállapotot.

Hasonlóképpen vált el a török eredetű bolgárok nyelve is a szláv nyelvtől, mint külön szláv nyelvjárást. Látjuk tehát, hogy több esetben nyelvcserevel lehet magyarázni az artikulációs bázis változását.

A többi magyarázat már nem oly alapos. A szabadságszeretet és egyéb ilyen jellemvonások közrejátszását a hangtani változásoknál semmiféle biztos adat se támogatja. A kényelem pedig, amint ezt főleg az újabb fonetikai vizsgálatok kimutatták, igen relatív dolog. A német *ch* kiejtése pl. a magyar embernek nem kényelmes, mert hiányzik a gyakorlata e hang kiejtésében. A természeti viszonyok, az éghajlat hatásáról szintén nincsenek meggyőzőbb bizonyítékaink. Wundt szerint ugyan az amerikai angolok nyelvének változása az éghajlattal függ össze, de azért ő se tulajdonít nagyobb jelentőséget ennek a magyarázatnak.

A legvalószínűbb azért az, hogy a beszélő szervezet működésének változását nemcsak egyetlen egy ok idézi elő. A változás oka az egyes esetekben más és más lehet, sőt sok esetben több ok együttes közreműködését is felvehetjük.¹

Az artikulációs bázis változásán alapúlnak tehát mindazok a hangváltozások, melyeknél nemcsak bizonyos szavakban módosul bizonyos hang s nemcsak egy hang változik, hanem a hasonló helyen vagy módon képződő hangok egész sora alakul át bizonyos irányban. S minthogy itt a beszélő szervezet működése lesz mássá, az illető hangok minden szóban, általában minden esetben, ahol csak előfordulnak, változáson mennek át. De ha most kissé beletekintünk a nyelvek történetébe, egy olyan körülményre fogunk akadni, mely már-már az egész eddigi vizsgálódást kétségessé teszi. Szó volt a német hangmozdításról. Ha most ennek egyes fokait, egyes változatait közelebbről nézzük, különös jelenséget fogunk találni. A változás tkp. csak a bajor és az alemann nyelvjáráásban szabályos s itt se egészen; a többi német nyelvjáráásban már sok a szabálytalanság. Így pl. a középfrankban germán *t* helyett a szó végén nemcsak *z*, hanem *t* is előfordul. (Vö. Petz: Grimm törvénye 84); a *p* a rajnai és középfrankban nem mindenkor változott át aspirátává vagy *f*-fé (uo. 82);

¹ Das Prinzip der Einheit der Ursache hat in diesem Falle keinerlei Wahrscheinlichkeit für sich. Erscheinungen von so verwickelter Natur sind in der Regel weder im ganzen noch in einem einzelnen Fall durch eine einzige Kategorie von Bedingungen zu erschöpfen. Nicht das Prinzip der Einfachheit, sondern das der Komplikation der Ursachen ist daher dasjenige, das von vornherein der Beurteilung des Tatbestandes zu Grunde gelegt werden sollte. (Wundt: Die Sprache. ² 1: 372.)

a keleti- és középfrankban a szó elején, valamint nazális és liquida után (tehát nemcsak *s* után) megmaradt a *k*. Sok ilyen szabálytalanságot mutat a médiák változása is. Így pl. a *b* a frank nyelvjárásokban általában megmaradt, de még az alemann és a bajor is megőrizte bizonyos esetekben. A *d* a középfrankban változatlan maradt, a rajnai frankban pedig szó elején és magánhangzók között sok esetben szintén nem alakult át. Még sokkal rendhagyóbb a *g* alakulása, mely még a bajorban és alemannban is sok esetben megmaradt.

Vagy vessünk egy pillantást magyar nyelvjárásainkra. Alig van hangtani sajátság, mely teljes és kivételnélküli volna. Í-ző nyelvjárásainkban pl. *é-ző* alakok is vannak, viszont *é-ző* nyelvjárásainkban *í-zők* is. Ugyanigy vagyunk a zártabbá és nyíltabbá válás törvényével, mennyiségi hangváltozásainkkal s egyéb ide tartozó jelenségekkel is. S hogy ez kódexeink korában se volt más-kép, azt könnyen észrevehetjük, ha csak egy-két oldalt olvasunk belőlük.

Honnan ez a nagy zavar? Hogyan magyarázzuk ezt a sok szabálytalanságot? Hisz ez látszólag ellentmond mindannak, amit az artikuláció bázisának tételéről mondtunk!

E kérdésre majd következő fejtegetésünk fog világot deríteni.

III.

2. Hullámmélelet és hangtörvény.

E fejezetben egy oly jelenséggel kívánunk foglalkozni, melynek rendkívül nagy szerepe van a nyelvek történetében, noha mindeddig még nem méltatták úgy, amint fontosságánál fogva megérdemelte volna. Szólni fogunk nevezetesen a hullám- (vagy áram-, másképp vonal-) elméletéről s ennek az elméletnek nyelvtörténeti téren való alkalmazásáról.

Leginkább nyelvjárásleírásokban találkozunk vele s lényege a következő: Az egyes nyelvjárások, ahol nem szigetelődnek el egymástól, kölcsönös hatást gyakorolnak egymásra. E hatás következtében az egyes nyelvjárási sajátságok vándorolnak, majd nagyobb, majd kisebb területre terjeszkednek ki s így az egyes nyelvjárások földrajzi határai folytonosan módosulnak azok szerint a főajátságok szerint, melyeket osztályozó szempontul választottunk. Midőn azonban e sajátságok egyik területről a másikra vándorolnak, ez a vándorlás, ez az átterjedés nem eredményez oly törvényszerű, oly alapos hangváltozást, mint az illető sajátság keletkezése helyén az artikuláció bázisának a változása. A szoros, állandó összeköttetés folytán átveszik a hangváltozást egyes szavakban, ez a változás azután tovább is terjedhet, esetleg teljessé is lehet, de ez a teljesség épen nem szükségszerű. Az új alakok mellett rendszerint megmaradnak a régiek is, tehát ingadoznak egymás között, sőt sokszor az új változás nem is terjed tovább, megállapodik egyes szóknál s az összeköttetés esetleges megszakítása folytán ezek az új alakok csupán elszigetelten élnek tovább a régi változatok körében. De ezeknek a nyelváramlatoknak egy más fontos szerepet is kell tulajdonítanunk. Az artikulációs bázis változása nem érinti szükségképpen az egész nyelvtérületet. Már most olyan területről, ahol a változás nem történt meg, a régi alakok ismét visszakérülhetnek s ez itt is olyan ingadozást eredményez, mely szinte kétségesse teszi a hangváltozások törvényszerűségének elvét.

Ez az új elmélet egészen megváltoztatta a nyelvjárásról való fogalmunkat. Régebben megállapították a nyelvjárásoknak pontos határait, az egész

nyelvtérületet felosztották helyi nyelvjárásokra s általában inkább mint egységes egésszel foglalkoztak a nyelvjárással, s nem annyira az egyes nyelvjárási sajátságok elterjedésével. Ma már fontosabbnak látszik a nyelvjárási sajátságok határainak megállapítása. Egyes nagyobb egyezések vagy eltérések alapján beszélhetünk ugyan még nyelvjárásterületekről, de az egységes nyelvtérületen belül ezek se áthatatlanok, sok közöttük az átmenet s így épen-séggel nem tekinthetők nagyon szilárdaknak. Nyelvtörténeti szempontból mindenesetre sokkal lényegesebb az egyes nyelvjárási sajátságok elterjedését ismernünk. Így szemlélhetjük ugyanis azt a hatalmas erőt, amellyel az egyes változások hódítanak, küzdenek s a régibb sajátságokat sokszor egészen hát-térbe szorítják.

„La notion de dialecte naturel n'a donc pas la même rigueur que celle des isoglosses qui limitent un groupe de localités pour un fait déterminé; le dialecte n'est pas limité par une ligne, mais par une série de lignes distinctes les unes des autres.” (Vö. A. Meillet: *Les Dialectes Indo-Européens*, Paris 1908. 3.)

Hermann Paul *Principien der Sprachgeschichte* c. művében már elismeri ennek az elvnek fontosságát, bővebben foglalkozik azután vele Bremer *Deutsche Phonetik* és *Beiträge zur Geographie der deutschen Mundarten* c. munkájában. Egyes utalásokat azonban már régibb művekben is találunk. Így Curtius *Etymologische Forschungen* c. dolgozatában (434. o.) a következő sorok fontosak ránk nézve:

„Ein anderer Anlass zu Störungen der lautlichen Regel liegt in dem Einfluss der Mundarten auf einander. Dergleichen Störungen sind allgemein anerkannt und werden auch von den eifrigsten Verteidigern der Regelmässigkeit nicht ganz gelegnet werden.“

Ilyenforma Bezzenberger gondolkozásmódja is (Göttinger gelehrte Anzeigen 1879), mikor a hangtani változások terjedésének kérdésével foglalkozik. Szerinte a nyelvtérület egyik részén egy hang pl. *k* sz-szé változik, egy másik területen *s*-sé; már most e sajátságok terjednek, keresztezik egymást s ennek azután az lesz a vége, hogy egyes szavak az egész nyelvtérületen sz-el, mások *s*-sel hangzanak.

A hullámmélet (*Wellentheorie*) elnevezés Johannes Schmidttől származik; ő azonban ezt az elméletet nem a nyelvjárásokra, hanem az indg. ősnyelve alkalmazta. (Vö. *Über die Verwandtschaftsverhältnisse der indg. Sprachen*. Weimar 1872.) Elismeri, hogy pl. a görög, az itáliai és a kelta nyelv szorosan összetartoznak; de ez az összetartozás éppenséggel nem teljes. Mert amint az itáliai nyelv átmenetet alkot a görög és a kelta nyelvek között, ugyanilyen a kelta az itáliai és a német között, a német a kelta és a szláv között stb. Az indg. nyelvek összességét tehát egy olyan lánchoz hasonlíthatjuk, mely különféle láncszemekből állott össze és se eleje, se vége nincsen. Szerinte eleinte egy folytonos kapcsolat volt az indg. részei között (kontinuierliche Vermittelung), később szakadás állott be s így különültek e lassankint az egyes indg. nyelvek.

Ma a hullámmélet alkalmazásával főképp nyelvjáráisleírásokban találkozunk. Megállapítják pontosan az egyes nyelvjárási sajátságok elterjedését s ezt térképeken is feltüntetik. Érdekes idetartozó kísérlet Horger Antalnak A keleti székelység nyelvjárási térképe c. dolgozata. (MNy. 1:466 s kk.) Ebből is láthatjuk, hogy az egyes sajátságok elterjedése rendszerint nem

egyforma. Az egyik sajátság kisebb, a másik nagyobb területen vált általánossá; az egyik itt, a másik ott terjedt el; a nyelvjárási sajátosságok összetétele vidékenként más és más. Így pl. az *ö*-zés itt csak az első szótagon túl van meg nagyobb mértékben akkor, ha az előző szótag magánhangzója nem volt *é*; pl. *embör*. De ez is csak Barcaújfalun, Krizbán, Apácán (Brassó vm.), Ürmösön, Alsórákoson (Nagykükküllő m.) s Udvarhely m. délkeleti sarkában van meg, egyébként a keleti székelység *ő*-ző nyelvjárást beszél (448). Az *é*, *ó*, *ő* helyén más kettőshangzók fejlődtek Nagykükküllő, Brassó, Háromszék, Csík s Udvarhely megye nagy részében, mint Csík-Szereda körül 14 faluban s az udvarhelymegyei Halmágyon. Bizonyos eltérést találunk azután Háromszék vm. keleti síkságán is; a sepsi és kézdi szék több községe, több alesíki község s az egész felcsíki járás megtartotta az *é*, *ó*, *ő*-t. Az *a*, *á* hangnak a köznyelvinél zártabb kiejtése Csík közepe táján s Halmágyon fordul elő. A *kápál*-féle hasonulás Zsomboron (Udv. m.) s Alsórákoson (Nagykükküllő m.) található meg. A *hálo*, *járlo*-féle alakok az al- és felcsíki járásban, Háromszék keleti részében, Brassó megyében, végül a *hojszú*-féle hangátvetés Csík legnagyobb részében, Hétfalun és Zsomboron található meg (uo. 448—452).

S ugyanígy oszlanak meg a nyelvjárási sajátosságok az egész magyar nyelvterületen. Összetételük, elterjedésük mindenütt más és más, az egyik helyen teljesebb, a másikon kevésbé teljes mértékben vannak meg. Így pl. *i*-zés nemcsak az északkeleti és felső dunántúli nyelvjárásterületen fordul elő, hanem bizonyos mértékben az alföldi, duna-tiszai területeken is; sőt elég nagy mértékű *i*-zés tűnik fel Nyitra vidékén, egyes *i*-ző alakok pedig majdnem mindenütt elterjedtek. Ugyanilyen az *ö*-zés, *ő*-zés, *e*-zés elterjedése is, az *i* ~ *ü*, *u* ~ *o* stb. változások is különféle alakulásokban találhatók meg. Az *ly* hang kétféleképp fejlődött: nyelvjárásainknak egy részében *l*-lé, más részében *j*-vé lett. S mégis *l*-es nyelvjárásainkban is előfordulnak ilyen alakok: *ijen*, *ojan*, *mijen* (Vö. Beke: A pápavidéki nyelvjárási NyF 17: 10).

Az élő nyelv tehát gazdag az efféle ingadozásokban, folytonosan hullámzik. S ha most arra gondolunk, hogy a nyelvemlékek korában is ilyen élő nyelven beszéltek, semmi okunk nincs kételkedni abban, hogy a hullámelmélet a nyelvemlékek korára nézve is érvényes. A hullámelméletet tehát a nyelvtörténeti kutatásban is kell alkalmaznunk. Csakis akkor lesz ez alapos, csakis akkor lesz biztos.

Mielőtt áttérnénk mindazoknak a hangtörténeti tanulságoknak felsorolására, melyek a hullámelmélethez következnek, vessünk még egy rövid pillantást nyelvemlékeinkre abból a szempontból, mennyiben mutatják az élő nyelv előbb ismertetett sajátosságát. Ha végig tekintünk kódexeinken, azt fogjuk tapasztalni, hogy azokban is épp oly ingadozások, épp oly változatos nyelvi összetételek fordulnak elő, mint a mai nyelvjárásokban. Alig van két kódex, sőt két kódex-„kéz”, melynek nyelve teljes egyforma volna. Az *ö*-zés, *ő*-zés, *i*-zés, *e*-zés, *ü*-zés stb. legváltozatosabb összetételeivel találkozunk. Az *i*-zés pl. legerősebb a DöbrK-ben, a TelK II és a LobkK II. kezének írásában; csekélyebb mértékű, de azért még elég erős a TelK IV, a SzékK V. kezének írásában s a PeerK-ben, meglehetősen elterjedt még a Guary, Keszthelyi, Weszprémi, Tihanyi és Lázár Z. kódexben, valamint Ráskay Leánál, többé-kevésbé azért majd minden kódexben előfordul. Így pl. már az Ehr.

K-ben is találhatók *i-ző* alakok: *mekkymleni* 3; *kizlele* 61; vagy a Bécsi K-ben: *istenihéz* 3; *kizlele* 3; a Müncheni K-ben: *kisni* 101; az Apor K-ben: *bezydh* 165; a Winkl K-ben: *nyha* 81, stb. De ugyanígy találunk *é-ző* alakokat az *i-ző* emlékekben is; pl. a Döbr K-ben: *kevanod* 8; *kesertelh* 28 stb. Az *i-zés* tehát különféle fokozatokat tüntet fel nyelvméleink korában is.

Nyelvjárásainknak egy másik érdekes és szintén eléggé ingadozó saját-sága: az *l* hang kiesése és ugyanilyen ingadozást találunk nyelvméleinkben is. Leggyakrabban hiányzik az *l* a Guary K-ben, Virg K-ben, Kaz K-ben, Tih., Thewr. és Kulcs K-ben; bizonyos mértékben azért majd mindenik kódexünk ismeri ezt a saját-ságot. Vö. pl. Marg. L.: *kuchal* 95 stb.

Mindezek tehát azt bizonyítják, hogy nyelvméleink korában a nyelv szintén hullámzó, ingadozó tevékenység volt. Ez is tanuskodik a hullám-elmélet fontosságáról. Lássuk tehát most mindazokat a hangtörténeti tanu-ságokat, melyek a hullámelméletből következnek.

Foglalkoztunk már az artikuláció bázisának változásával. Láttuk, hogy itt a változás alapja a beszélőszervezet működésében rejlik. Az ilyen hang-változásnak tehát kivétel nélkül lennie kell. Az elmondottak azonban azt mutatják, hogy hangváltozások áttekintés útján is keletkeznek. A sűrű érint-kezés folytán azok is elsajátítják az új hangokat, akik eredetileg nem estek át a hangváltozáson. De ennek az új hangnak azért nem kell szükségképpen minden esetben kiszorítania a régi hangot. Elterjedhet egyes szavakban, képzőkben, ragokban, de amellet a többi esetben megmaradhat a régi hang, mert hisz az átvevők beszélő szervezete azért még erre is képes marad.

Igy pl. valószínű, hogy abban a nyelvjárásban, melyet Sylvester beszélt, az *i-zés* folytán, mellyel egyszersmind *ü-zés* és *ü-zás* is járt, erősen meg-változott a beszélőszervezet működése. Midőn most pl. a nem *i-ző* Virg K-ben ezt a példát találjuk: *kinir* 50, *niha* 67; vagy a Bod K-ben ezeket az alakokat találjuk: *menelsiget* 6, *kizlelesenek* 13; akkor azért nem kell azt hinnünk, hogy itt a beszélő szervezet működésének éppen olyanféle átalakulásáról van szó, mint pl. Sylvester nyelvjárásában, hanem csupán hogy a Virg K és Bod K nyelvjárásának alapul szolgáló beszélő szervezet is képességet nyert az *i-ző* alakok kiejtésére.

Igy magyarázhatni a felnémet hangmozdítás kialakulását is. Láttuk, hogy teljesen csak egyes nyelvjárásokban érvényesült. A frank nyelvjárásokban már csak egyes nyulványait találjuk meg. Míg tehát a bajor és alemann nyelv-járásokban az artikuláció bázisa változott meg, addig a frankok beszélő-szervezete csak alkalmazkodott bizonyos tekintetben a bajorok és alemannoké-hoz, vagyis ide csak áttekintés a változás s így nem eredeti tulajdonuk. A lassú áttekintés mellett itt is a nyelvméleket hozhatjuk fel bizonyítéku. Igy pl. a rajnai frank Isidornál a germán *p*-t még minden esetben változatlanul találjuk: pl. *hilpit*, *arworpanan* (Vö. Paul u. Braune Beiträge 1:46). A délibb vidékről való Otfriidnál azonban az *mp*, *rp*, *lp* csoportok helyett már *mpf*, *rpf*, *lpf* jelenik meg; pl. *limpfan*, *gelpf*; a kettőztetésben *ph*: *aphul*. Később, nevezetesen a kfn. korszakban az *lp* és *rp* általában *lf*, *rf*-fé lesz e nyelvjárás-ban, a szó elején azért még most is *p*-t ejtenek. (Vö. Beitr. 1:5, 6, 46. 1. Paul: Mhd. Gr. 93. §. Petz G.: Grimm törvénye 69. 1.)

Vagy, hogy még egy magyar példát vegyünk, a hangváltozás lassú áttekintését érdekes módon mutatja a likvidák kiesése módja a Székelyföldön.

Igy pl. Csík, Háromszék, Brassó m.-ben s Udvarhely m. délkeleti sarkán az *l* még csak egyes szavakban esik ki: pl. *kűd*, *tűső*, *föd* stb. (Vö. Horger NyK 39: 404). Az *r* és *j* csak néhány esetben marad ki (l. uo. 416). Udvarhely megye egy másik részében már sokkal nagyobb mértékben esik ki az *l*, főképp oly esetekben, midőn a szótag végén állott (pl. *mána*). A Nagyküküllő-höz közelebb eső területen még gyakoribb az *l* kimaradása hangsúlyos szótagban (l. uo. 7). Vegül az udvarhelyi járás egy részében *s* az egész keresztúri járásban az *l* kiesése úgyszólván általános s az *r*, *j* kiesésére is elég példa van (l. uo. 408). Világos, hogy csak ez utóbbi nyelvtérületen lehet szó az artikuláció bázisának gyökeres átváltozásáról. A székelységnek többi része csak átvette ezt a hangváltozást, és pedig olyan módon, hogy számos esetben a régi hangállapot is megmaradhatott.

Valószínűek tarthatjuk, hogy ama fontos magyar hangváltozás, t. i. régi magánhangzóink nyiltabbá válása is csak egyes nyelvjárásainkban történt meg teljesen. Bizonyára azokban, melyek később is legfogékonyabbaknak bizonyulnak a nyiltabb hangok iránt: Bécsi-Müncheni-AporK, WinklK s főképp a Ráskay kódexek nyelvjárásában. De pl. a VirgK, DöbrK, KeszthK s még egynehány nyelvemlékünk a zártságnak oly fokát tüntetik fel, hogy ezek nyelvjárásában nyiltabbá válás bizonyára nem is volt általános. Vö. pl. a következő példákat; VirgK: *rwuid* 1; *fwlwe* 2; *fwld* 4; *wrw* 30; *hiuolkodo* 30. DöbrK: *zovához* 18; *hul* 30; *viioz* 175; *azokol* 18; *zomol* 18. KeszthK: *kwues* 28; *bozwnkodonak* 106; *barwm* 183; *chodalathws* 11 stb.

Az utóbb említett kódexek nyelvjárásába bizonyára csak áterjedtek egyes nyiltabbá vált alakok, de az artikuláció bázisa azért itt nem változott meg. Vagyis itt nem ment át az *u* képzésmódja *o*-éba, az *ü*-é *ö*-ébe stb. (ami valószínűleg a kiejtésnek lassú eltolódásán alapult), hanem a magánhangzókat rendszeresen nyiltabbá változtató nyelvjárásokból ide is áterjedtek egyes nyiltabban ejtett alakok s ezek azután itt lassankint általánosultak.

Az említett néhány példa, úgy hiszem, eléggé világosan beszél. Az artikuláció bázisának változása nem azonosítható az itt tárgyalt esetekkel, vagyis ezeket azok köréből ki kell vonnunk. S minthogy ilyen áterjedés nemcsak olyan esetekben fordul elő, amelyekben az artikuláció bázisa változott meg, hanem más természetű hangváltozásoknál is, azért legcélszerűbb, ha a hangváltozásokat a hullálmélet szempontjából két csoportba osztjuk: t. i. megkülömböztetünk eredeti hangváltozásokat és átvett hangváltozásokat. Amazok tökéletesek, kivétel alóluk legalább keletkezésük idejében nem fordulhat elő, ezek gyakran ingadozók, változók s éppenséggel nem teljesek.

Oertel hasonló alapon elsőrendű és másodrendű változásokat különböztet meg (primary and secondary changes). Elsőrendűnek az olyan változást nevezi, mely az egyénben és az egyén által keletkezik, amelynek létrehozásában tehát az egyénnek aktív szerepe van. Másodrendű vagy utánzó pedig az olyan, mely máshol alakult ki s így az egyén csak utánozza. (Vö. Hans Oertel: Lectures on the Study of Language. New-York 1902. IV. fejezet; Balassa Nytud. 1: 61). Delbrück is megkülömböztet elsőrendű és utánzó hangváltozásokat (primär und imitativ; vö. Das Wesen der Lautgesetze 303, Einleitung in das Sprachstud. 157). Ez tehát a hullálméletnek első tanulsága hangtörténeti szempontból.

A második ebből következik. Az ilyen részleges áterjedés új hang-

változás megindítója is lehet. Ez különösen olyan hangváltozásokra vonatkozik, melyek nem érintik az illető hangot bármelyik helyzetben. Ha most az ilyen hangváltozás más vidékre is áterjed, az ott keletkező ingadozás esetleg oly helyzetben is változást eredményezhet, ahol ez tkp. nem is jogos. Érdekes példa erre a *v* hang kiesése bizonyos nyelvjárásainkban. A *v* hang kiesése ugyanis csak az ugynevezett *v*-tövekben szabályos. Itt ugyanis a *v* félhangzós magánhangzóból fejlődött ki s kiesése még akkor történt meg, amikor nem is volt mássalhangzó természetű. Egyes nyelvjárásainkban azonban olyan alakokat is találunk, aminő pl. *koács* (vö. szl. *kovač*). Ezek keletkezését a következőkép magyarázhatjuk: Olyan nyelvjárásokból, amelyekben a *v*-t megelőző félhangzó kiesett, áterjedtek ilyen alakok azokba a nyelvjárásokba is, melyekben a félhangzóból *v* fejlődött. Ilyen módon itt a következő alakok ingadoztak egymás között: *köes* ~ *köves*, *loas* ~ *lovás* stb. Ez az ingadozás már most áterjedhetett olyan esetekre is, melyekben a *v* más eredetű s amelyekben kiesése azokban a nyelvjárásokban meg se történt, melyek a *v* hangot megelőző félhangzót kivették. Így keletkezhetek azután az olyanféle váltakozások, mint: *kovács* ~ *kodcs*.

Egy hazai német nyelvjárásunkban is találunk egy érdekes idevonatkozó példát, t. i. a niczkyfalvai nyelvjárásban. Itt az *r* hang kiesése még a kívándorlás előtt indulhatott meg. Teljesen azonban nem alakulhatott ki. Így pl. megmaradt az *r* hang a *hier* szóban s a *dä* és *no* szavak megfelelő változataiban. A német *mehr* szónak kétféle változata is előfordul: egy *r*-es és egy *r* nélküli. Ugyanílyen alakokat tüntet fel a *niemehr* szó is. Az ilyenféle kettős alakok magyarázzák meg, hogy a *man* szóból (ha mint általános alany szerepel) *mr* lett ebben a nyelvjárásban. Vagy a magyar *köponyeg*, mint jövevényszó, *keprnek*-ké változott. Hasonló változás történt egyébként az eiszási német nyelvjárásban is. Itt ugyanis a francia *vacance* szó *frkans*-szóvá változott. (Vö. Kräuter: A niczkyfalvai német nyelvjárás hangtana 33—34.)

De egyéb, sokkal fontosabb erőt is tulajdoníthatunk ezeknek a nyelvjárásbeli hullámoknak. Azáltal, hogy egyik nyelvjárásból a másikba terjednek kiegyenlítődést eszközölnek ezek között s ily módon megakadályozzák a nyelvnek apró nyelvszigetekre való szétbomlását. Erre tanulságos például szolgálnak saját nyelvjárásaink. Azok a hangtani sajátságok, melyek alapján nyelvjárásainkat osztályozni szoktuk, az *ö*-zés, *ē*-zés, *e*-zés, *é*-zés, *i*-zés. De vajjon van-e tiszta *ö*-zõ, *ē*-zõ, *e*-zõ, *é*-zõ vagy *i*-zõ nyelvjárásunk? Erre a kérdésre eddigi nyelvjárásleírásaink tagadólag felelnek. A *sēm*, *lē*, *bēlyār* stb. féle szavak még a legerősebben *ö*-zõ nyelvjárásokban is rendszerint *ē*-vel hangzanak (Vö. MNy. 1 : 342); a *niz*, *kik*-féle *i*-zõ alakok a tkp. *é*-zõ alföldi nyelvjárasterületen is megtalálhatók (uo.).

Ez a jelenség magyarázza meg a hangváltozásoknak visszafejlődését is. Ismeretes, hogy magánhangzóink a XIV. sz. után részben ismét zártabbá változtak. Tehát *a* > *o*, *ö* > *ü*, *o* > *u*, *ē* > *i* változás történt. (Melich törvénye; vö. NyK. 44 : 379). Mi lehet a hangváltozás oka? Az artikuláció bázisának változásáról itt nem lehet szó, hiszen ez a zártabbá válás már éppen-séggel nem mondható általánosnak még csak egy bizonyos nyelvtérületen se. Ugy hiszem, elfogadható magyarázat itt a következő: A magyar magánhangzók nyíltabbá válása csak egy bizonyos területen volt általános s csakis itt alapult a beszélő szervezet működésének változásán. Ez a terület körülbelül az lehetett,

melynek nyelvjárásán a következő kódexeinket irták: Péládák könyve, Margit legenda, Cornides-kódex, Domonkos-kódex, Horvát-kódex, Sándor-kódex, Winkler-kódex s még egynéhány. Ugyanis ezekben fordulnak elő a legkiterjedtebb mértékben a nyiltabbá vált magánhangzók. Ezek viselkednek azután a legnagyobb ellentétlással a későbbi zártabbá válással szemben. Nyelvjárásaink egy másik részébe azonban csak későbbi átterjedés útján jutottak a nyiltabbá vált alakok s itt a zártabb magánhangzók maradtak uralkodók továbbra is. Amint most a nyiltabbá vált alakok ide is átterjedtek, épúgy terjedtek ezeknek a nyelvjárásoknak területéről az eredetileg zártan maradt alakok a nyiltabb magánhangzós nyelvjárásokba. Az ott keletkezett ingadozás azután egy rendszeresebb zártabbá válásnak vetette meg alapját. Így pl. a VirgK-ben ilyen alakot is találunk: *fwldieket* 2. A magyar *föld* szó tudvalevőleg a német *feld* ö-ző alakja; így *füld* csak későbbi zártabbá válás eredménye.¹

Erdélyi A halotti beszéd, mint nyelvjárási emlék c. dolgozatában az ö-zés visszafejlődéséről is szól. Ez is egész természetes magyarázatát találja az ö-ző nyelvjárások visszahatásában.

Mindezekből tehát azt láthatjuk, hogy a hullámmélet segítségével meg lehet magyarázni a hangváltozások visszafejlődésének jelenségét is. Általában igen sok kivételes eset, sok zavaros változás találja megfajtását a hangváltozások átterjedésének elvében.

Még egy nyelvészeti fogalmat meg kell változtatnunk a hullámmélet buzdító szavára: az ősnyelv fogalmát. Az ősnyelvet régebben egységes egésznek képzelték, melyből szétválás, kiszakadás útján keletkeztek az egyes leánynyelvek. Schmidt Johannes volt az, aki ezzel az elmélettel szembe állította a saját hullámméletét. Ezóta már nem tekintjük többé az ősnyelvet egységesnek. Az ősnyelv is nyelvjárásokra oszlott, ezek is hatással voltak egymásra. Itt is történt átterjedés, kiegyenlítődés, visszafejlődés. S amint az ősnyelv nyelvjárásaiból lassanként az egyes származéknnyelvek állottak elő, úgy maga az ősnyelv is több önálló nyelv kiegyenlítődéséből keletkezhetett. Mint a mai népnyelvben, úgy természetesen az ősnyelv nyelvjárásaiban is különféle hangváltozások léphettek fel. Sőt majdnem bizonyos, hogy a mai nyelvek hangváltozásainak egy része még abban a korban történt, amikor egy alapnyelv nyelvjárásai voltak. Ez magyarázza meg azt is, miért nem tudjuk az egyes nyelvek rokonsági kapcsolatait pontosan megállapítani. Ezért vehetünk fel pl. kapcsolatot egyfelől az uráli ugor nyelvek, a magyar és a lapp nyelv, másfelől a lapp és finn nyelv között stb. (Vö. Setälä: Maailmanhistoria I: 4: 40, Szinnyei NyH.⁵ 17).

Igy természetesen rendkívül nehéz valamely ősnyelv hangállapotát felidézni. S amit mi az ősnyelv hangrendszere gyanánt tüntetünk fel, az aligha lehetett egy és ugyanazon időben s ugyanazon a területen együtt. Hiszen a

¹ Érdekes, hogy Grimm ezzel akarta megmagyarázni az alemann-bajor nyelvemlékeknek ama különös sajátosságát, hogy a germán *b, d, g* helyén a szabály szerint elvárható *p, t, k* helyett *b, d, g*-ét is írják. Azt mondta ugyanis, hogy itt „Rückverschiebung” történt; a *p* és *k* tényleg visszaváltozott *b, g*-vé; még pedig ennek oka a frank dialektusoknak a felső német nyelvjárásokra gyakorolt hatása. (Vö. Grimm: Geschichte der deutschen Sprache 424.) Paul szerint azonban itt zöngétlen lenis-szel van dolgunk s így itt csak helyesírási változás történt.

nyelv már ekkor is az emberi társadalom eleven tevékenysége volt s mint ilyen, nem volt se változhatatlan, se egységes. Hans Oertel szerint az ősnyelv „tulajdonképp csak tudományos fictio, mely megkönnyítheti a kutatást, de nem szabad valóságnak tekinteni, vagyis oly nyelvnek, mely valaha élt.” (Vö. Nytud. 1 : 61).

Ezek voltak azok a hangtörténeti tanulságok, melyek a hullámelméletből következnek. Láttuk, hogy ezek a nyelvi hullámok igen erősek ; változtató, kiegyenlítő, visszafejlesztő hatást gyakorolnak, elhomályosítják még az artikulációs bázis változásának eredményét is, s ezek ökozzák azt a különös ingadozást, mellyel a nyelv történeti életében folytonosan találkozunk.

IV.

3. Kapcsolaton alapuló hangváltozások.

Egyrészt hangtani, másrészt lélektani kutatások arra az eredményre vezettek, hogy a hangok kapcsolódása szintén fontos hangváltozások oka lehet.

A hangtan terén főképp Sievers foglalkozott ezzel a kérdéssel (III. Abschnitt: Kombinationslehre). Beszédünk folyamán különféle hangok találkozhatnak egymással. Képzésük módja bizonyos mértékben egyezhetik is, viszont két egymásután következő hang éles ellentétben is állhat egymással. Igen természetes tehát, hogy a beszélő szervezet mindazokban az esetekben, ahol egyező elemek fordulnak elő, ezeket nem fogja egymásután kétszer is képezni, hanem ez a közös alkotórész megmarad mindaddig, amíg valamilyen ellentétes hangelem meg nem szünteti. Viszont ellentétek esetében a beszélő szervezet ezeknek kiegyenlítésére törekszik. Mindez, de azután az a körülmény is, hogy a hang beszéd közben a hangsúllyal is kapcsolódik, különböző változásokat hozhat létre és számos hangtörténeti folyamatnak magyarázatára szolgálhat.

A fonétika e tanait kiegészíti Wundtnak a képzettársulásokról szóló elmélete (Die Sprache I²). A hangképzetek az illető mozgásérzetek gyakori egymás mellett való előfordulása folytán érintkezésbe jutnak egymással. Mint-hogy így bizonyos artikulációs mozgások mindig egymás után következnek, ez azt eredményezi, hogy majd az első hang képzése módjához alkalmazkodik a második (előreható asszociáció), majd a másodikhoz alkalmazkodik az első (visszaható asszociáció). De nemcsak a szomszédos hangok mozgásérzetei gyakorolhatnak egymásra hatást (Assoziative Kontaktwirkung der Laute), hanem különálló szavak egyes elemei is kapcsolatba hozhatók egymással; ez azután szintén kiegyenlítődéssel is végződhetik (Assoziative Fernwirkung der Laute). Wundt tehát az analógiát is a hangképzetek asszociációjából magyarázza.

Igy egyrészt hangtani, másrészt lélektani kutatások egyaránt azt bizonyítják, hogy a hangok kapcsolódása szintén fontos hangváltozások oka lehet. Lássuk tehát, minő szerepük van ezeknek a kapcsolatoknak a hangtörténetben.

Kimutatták, hogy az egyes hangokat nem kapcsoljuk egymáshoz minden átmenet nélkül. Valamint minden önállóan kimondott hangot a hangszervezet bizonyos előkészítése előz meg („Einsatz“, vö. Sievers 17. fej., „kezdő kapocs“ Balassa: Magyar hangtan I.² 111) és bizonyos nyugalomba helyezése fejezi be („Absatz“ l. Sieversnél uo., „végző kapocs“ Balassa 115),

úgy az egyik hangot a másikhoz is a beszélőszervezet bizonyos átmeneti helyzete kapcsolja („átmenő kapocs“ Balassa 117), még pedig rendesen az a helyzet, mely az előtte ejtett hang befejezésénél mutatkozik. Az efféle átmenet bizonyos esetekben erősebb artikulációt vehet fel s lassankint akusztikailag is mint külön hang válik érezhetővé. Különösen akkor következhetik be ez az eset, ha a két érintkező hang képzésmódja meglehetősen távol áll egymástól. Így pl. a niczkyfalvai német nyelvszigeten a *Gelse*, *Hans*, *falsch* és *Mensch* szavakban a likvida és orrhang után *s*, *sch* előtt anorganikus *t*-ét ejtenek, a *t* mintegy átmenetül szolgál a likvidáktól és orrhangoktól a sziszegő hangokhoz s ezekkel azután affrikátát alkot (vö. Kräuter: A niczkyfalvai ném. nyj. hangtana 32). A perneggi német nyelvjárásban *ml*, *nl*, *nr*-féle csoportokban ilyenféle átmeneti hangok keletkeztek: *himbl* (Himmel), *prinđl* (Brünnelein); *mandr* (Männer stb.; vö. Lessiak: Mundart von Pernegg in Kärnten, Paul u. Braune Beiträge 28:27). A szepesi *Lomnic*, régebb emlékekben, mint *Lompnych*, *Lompnicza* is szerepel. (Vö. Hradsky: Szepes vármegye helynevei 49). Itt a *p* az *m*-ről *n*-re való átmeneti hangból állhatott elő.

Hasonló eseteket találunk a magyar nyelvben is. A *Németi* helynév ilyen változatokat is feltüntet: *Nemply* 1353; *Nempli* 1211; *Nemply* 1268; *Nympty* 1283 stb. Világos, hogy itt az *m*-től *t* felé való átmenet könnyítésére ejtenek *p* hangot; a *p* hangnál egyfelől bezárul az ínyvitorla, másfelől megszűnik a zöngé s így artikulációja sokkal közelebb áll *t*-hez. Hasonló eset, hogy a Semsey-család egyik őst „Stephanus, filius Joannis de Sempse“-nek írták; egy pozsonymegyei község neve régi okiratokban gyakran *Szempc* (Vö. Szily MNy 1:234—235). Hehezetes átmeneti kapocs a nyelvjárásainkban előforduló *bihal*-féle változat. Ilyenféle alakok pl. a pápavidéki nyelvjárásban: *piharc* 'piac' (vö. NyF 17:11), a nagykanizsai nyelvjárásban: *lohak*, *mihálltam*, *kümméhes* (vö. NyF 48:16).

A hangok összekapcsolása így anorganikus hang keletkezésére vezethet, époly gyakran azonban hangkiesést is okozhat. Ha több oly mássalhangzó kerül egymás mellé, melyek közül pl. a középső hang artikulációja akadályozza az előtte való és az utána következő hang között az átmenetet, akkor a középső kiesik. Így keletkezett pl. *Győrfi* a *Györgyfi* szóból, *tölfa* a *tölgyfa* szóból. (Vö. Nyr 42:472—473.)

Íde tartozik az a jelenség is, melyet Horger mutatott ki „két-nyíltszótagos“ törvényében (vö. Nyr 40:63): „Szóbelsei nyílt szótagnak felső vagy középső nyelvvállású rövid magánhangzója kiesett, ha közvetlenül előtte nyílt szótag állott s ha kiesésével két olyan mássalhangzó kerülhetett egymás mellé, melyek elcsúszásának képzése után a nyelv hegye vagy helyén maradhatott, vagy nyugalmi helyzete felé nyomulhatott.“

A hangok kapcsolódása azonban nemcsak hangbetoldást vagy hangkiesést okozhat, hanem az érintkező hangok egymásra is nagy befolyással lehetnek. Sievers egyik főszabálya a következő: „Bei der Berührung zweier Laute werden die beiden gemeinschaftlichen Bewegungen möglichst nur einmal durchgeführt“ (Vö. Grundzüge der Phonetik⁵ 158). Így pl., ha zöngés hangok következnek egymás után, akkor a zöngé megszakítás nélkül tart tovább. De különben se szereti a nyelvérzék a hirtelen ellenkező fordulatot. Ha pl. zöngéshang zöngétlen mellé kerül, akkor az is gyakran zöngétlenné lesz (mint a magyarban: *dobtam* > *doptam*, *adtam* > *attam*). Érdekes, hogy a

magyarban a hasonulás rendesen hátraható. Kräuter (Nyr 36 : 121. skk.) igen sok esetet sorol fel, amikor a második hang az indukáló (Wundt elnevezése: „induzierender Laut“ és „induzierter Laut“). Ilyen esetek pl.: $d + l > ll$; $d + n > nn$; $d + k > kk$; $d + s > ss$; $d + z > zz$ stb. (teljes hasonulás); $mt > nt$, $mg > ng$ (részleges hasonulás). Előreható hasonulás történt pl. a magyar illeszkedés eseteiben.

A hasonulás különös esete az, amikor a mássalhangzó képzése a vele érintkező magánhangzó képzése módját befolyásolja. Így az úgynev. szláv félhangzók másképp fejlődtek pl. r és l előtt, mint egyéb mássalhangzók előtt (vö. Melich NyK 39:15—17). Vagy az alsómecenzei német nyelvjárásban az a és u orrhangok előtt szintén orrhangúvá lett (vö. Gedeon: Az alsóm. német nyj. 19:27).

De nemcsak a mássalhangzó hat a magánhangzókra, hanem a megfordított esettel is találkozunk. Sievers szerint: „Es gibt also auch von den Konsonanten... streng genommen ebensoviel Spielarten, als es Vocalnünancen in der betreffenden Sprache gibt.“ (Vö. Phon.⁵ 185.) Így pl. palatális magánhangzók a velük érintkező mássalhangzót is palatalizálják. Már pl. a fgr. ősnelvben is más k hangot ejtettek magashangú, más mélyhangú magánhangzók előtt, s míg az utóbbi a magyarban h -vá változott, addig az előbbi megmaradt. Sievers az Umlaut és a magánhangzói illeszkedés eseteit is abból magyarázza, hogy az indukáló magánhangzó először a mássalhangzó artikulációját változtatta meg s ezen keresztül hatolt az indukált magánhangzóra. Zöngés magánhangzó esetleg a zöngétlent is zöngéssé teheti, pl. nagy kiterjedésben a román nyelvekben: *pratum* > spanyol *prado* stb. Ide tartozik a palóc s a mordvin mássalhangzóknak magashangú magánhangzó előtt történt palatalizálódása. Ez a jésített mássalhangzó egyes esetekben mélyhangú szavakban is előfordul, de ezt is egy eredetileg utána következő magashangú magánhangzó okozta. (Vö. Paasonen: Mordvinische Lautlehre, Suomalais-Ugrilainen seuran Toimituksia XVII: 49.) Még érdekesebb jelenség, hogy egyes szavakban az ily módon jésített mássalhangzó azután palatalizálta az ugyanabban a szóban mélyhangú magánhangzó előtt levő mássalhangzót is. Ilyen eset pl. a moksá-mordvinban: *iud'i* 'nádsíp' (uo. 51).

Mindezekből tehát azt láthatjuk, hogy a kiejtett hangokra környezetük is erős befolyással van. Megtörténhetik az is, hogy az illető hang környezete megváltozik s elvonás útján mégis olyan alakot vesz fel, mintha még a régi környezetben volna. A balatonfelvidéki népnelv *Bálint*, *viszked*, *reszked*, *hör-csög*, *epréz*-féle változatai (vö. NyF 40:17—18) bizonyosan így keletkeztek.

Az eddig tárgyalt esetekben közvetlen érintkezés történt. Wundt azonban a hangoknak asszociatív távolba-hatásáról is beszél s ezen a jelenségen az analógiát érti. Igaz ugyan, hogy analógia nemcsak a hangváltozás terén fordul elő s ezért nem lehet a hangváltozás egy fájának tekinteni (vö. Delbrück: Grundfragen der Sprachforschung 107), de bizonyos az is, hogy a hangtani analógiát Wundt lélektanilag elég helyesen magyarázta meg. Amikor *starb* — *sturban*-ból *starb* — *starben* lett, kétségkívül az a hang hasonított magához a vele hasonló helyzetben levő u -t. Ugyancsak ilyen asszociatív távolba-hatás magyarázza meg az elhasonulás (disszimiláció) számos esetét is. Így keletkeztek pl. a következő alakpárok: *singularis* (*singuli*) ~ *pluralis* (*plures*). Sőt a hangok asszociatív távolba-hatásából magyarázhatjuk meg a

szövegyülést is. Amikor *józanból rózan* lesz a *részeg* hatása alatt, itt ez utóbbi szó *r* hangja volt az indukáló.

Wundt az asszociáció jelenségei között tárgyalja a hangátvetést is. S itt is bizonyos, hogy a változás oka sokszor csakis két hasonló képzésű hang kapcsolata. Horger pl. így magyarázza a magyar hangátvetés eseteit: „A hangátvetés [székely *hujzak*] a *húzzak-féle igealakokban indult meg a szóbelsei *zj* találkozásakor. Azért ilyenkor, mert a *z* is, meg a *j* is egyaránt zöngés spiránsok, artikulációs mozdulataik tehát közel rokonok s így kettejük hangcseréje nem változtatta meg nagyon az általános szóképet.” „A *zj* > *jz* változás azután csakhamar maga után vont a *z*-hez legközelebb álló zöngétlen spiránsnak, az *sz*-nek ugyanilyen helycseréjét is s az igék példáját követték a névszók is.” (Vö. NyK 39: 416—417.)

Szoltunk már arról is, hogy a hang a hangsúllyal is összefügg. Bizonyos, hogy hangsúlyos kifejezésben a hangképzés sokkal élesebb, pontosabb, mint hangsúlytalanban. Így igen sok hangtörténeti jelenséget sikerült a hangsúly hatásából magyarázni. Elég talán Verner és Setälä ismert törvényeit említenünk. (Vö. Verner: Eine Ausnahme der ersten Lautverschiebung, Kuhn's Zeitschrift 28: 97 skk., Setälä: Über Quantitätswechsel im Finnisch-ugrischen, Suom.-Ugr. seuran Aikakauskirja XIV. 1.). E törvényeknek lényege az, hogy az egyes szavak hangjai váltakoztak aszerint, amint hangsúlyos vagy hangsúlytalan szótagokban álltak. Setälä törvényét a magánhangzókra is sikeresen kiterjeszti Gombocz A magyar *a* hangok történetéhez c. értekezésében (NyK 39: 229 skk.).

A hangsúly tehát hangváltakozást idézhet elő. Egy másik fontos jelenség, amely szintén a hangsúllyal függ össze, a redukálódás, vagyis a hangsúlytalan szótagok gyöngülése. Elég itt például felhoznunk a német nyelvjárások szövégeinek és hangsúlytalan prepozícióinak gyengülését és lekopását. Ugyancsak a hangsúly kötötté válása eredményezte a magyar szövégi magánhangzók lekopását is.

Sőt az összefüggő beszédben sokszor egész szavak különülnek el aszerint, amint hangsúlyosak vagy hangsúlytalanok. Ilyen eset pl. a magyar *és* ~ *is* kötőszók kialakulása; a fgr. személynévmások és a velük egyeredetű birtokos személyragok eltérő fejlődése. Niczkýfalván a *ja* és *einmal* szónak ötféle változata van, aszerint, hogy milyen erős a ráeső hangsúly. (Vö. Kräuter: A niczkýfalvai ném. nyj. hangtana 19.)

A legtöbb mennyiségi változás is a hangsúllyal függ össze. Beszédünkben általában ritmikus tagoltságra törekszünk (vö. Sievers: Phonetik 719. §.). A szavakat egyenletes beszédütemekbe osztjuk be, még pedig rendszeren kéttagúakba. Így történik azután, hogy az egy szótagból álló ütemek két hangsúlyt is kaphatnak (zweigipfliger Akzent) s ez hangzónylást okozhat. Gyakori az ilyen nyúlás egyes német nyelvjárásokban, főleg a *da*, *ja*, *nu* szavakban (Sievers i. h.). Sőt ilyenkor egy fölös szótag is járulhat az egytagú ütemhez. A verbászi német nyelvjárásban pl. a következő alakok fordulnak elő: *nötrt*, *roort* stb. (Vö. Schmidt H.: A verbászi ném. nyj. 70. §.) Kettőnél több szótagból álló ütemek hangzói pedig megrövidülnek. E jelenségre sok példát közöl Kräuter a niczkýfalvai ném. nyj.-ról írt munkájában (17. l.) Pl.: *kšvör*: *kšvornr* (geschworen: geschworener); *prop*: *propšrift* (Probe: Probe-schrift) stb.

A hangsúlytalanság hasonulást is előidézhethet. Ezt látjuk pl. a magyar *az, úgy, így, hadd, még, meg, vagy, hogy* szavak bizonyos használatánál. A határozott névelő *a* változata *az*-ból fejlődött. A fejlődés menete a következő volt: *az barát* > *az* (redukált *z*!) *barát* > *abbarát* > *a barát*. (Vö. Nyr 36: 121.) Ugyanílyen változást találunk az *ez* szóban is (vö. *ecs csak* Nyr 7: 280), vagy az *egy*-ben ebben az esetben: *ē zárda* (Nyr 6: 176).

A kettőshangzóra való válás is gyakran a hangsúllyal függ össze. A kéthangsúlyú szó hangzója könnyen megkettőződhetik a két hangsúly folytán s a két hang azután színezet tekintetében is elkülönülhet egymástól. Általában emelkedő hangsúly esetében a nyelvet is előbbre vonjuk s emeljük s ez azután *ei, ou*-féle kettőshangzók keletkezésére vezet; eső hangsúllyal kapcsolatban pedig a nyelv is ellanyhul és alászáll; ennek folytán azután *ea, oa*-féle kettőshangzók keletkeznek. A hangsúlyból szokták magyarázni a német magánhangzók diftongizálódását a kfn.-ből az úfn.-re való átmenet korában. Igen valószínű, hogy saját nyelvújításaink több hasonló esetének is ez a magyarázata.

Végül a hangsúly a szótaghatár eltolódását s ezzel a szótagvégző más-salhangzó megkettőződését is okozhatja. Ez történt pl. a *töb* > *több* fejlődésnél. Ha ugyanis kódexünk idetartozó adatait megvizsgáljuk, azt fogjuk tapasztalni, hogy a kettős *bb* jelölés eleinte csakis magánhangzók között fordul elő. (Vö. pl. Kriszt-él.: többy 8; töb 39. NádK: töb 103, 106 stb. (17-szer); többet 53, 85 stb. (10-szer); többen 96; többel 330; többbit 580 stb.)

Az itt tárgyalt változások mind a hangok összefűzésén, szavakban, szólamokban, mondatokban való alkalmazásán alapulnak. Ezeket a változásokat is sokféleképen akarták megmagyarázni. Scherer esztétikai okokat hozott fel (vö. Zur Geschichte der deutschen Sprache² 36). Mások inkább a kényelemben keresték e változások előidézőjét. Jacobi volt az első, aki itt már lélektani okokat is keresett (Vö. Wundt: Die Sprache I² 417), őt követte Steinthal (Zeitschrift f. Völkerpsych. u. Sprachw. 1: 93) és Misteli (Lautgesetz und Analogie uo. 11: 388 s kk.). Mig azonban Steinthal a hátraható hasonulásban lélektani, az előrehatóban élettani okokat látott, addig Wundt az összes idetartozó jelenséget egységes pszichofizikai alapon törekszik megmagyarázni. E változásoknak lélektani oka szerinte a hangképzetek társulása, fiziológiai oka pedig a hangkapcsolatok begyakorlása (Princip der mechanischen Einübung oft verbundener Bewegungen). „Hiernach lässt sich das Ergebnis dieser Analyse dahin zusammenfassen, dass bei jeder Art dieser Erscheinungen psychische und physische Ursachen zusammenwirken. Dabei gehören aber die psychischen Ursachen zu jenen elementaren Assoziationswirkungen, vermöge deren jeder psychische Vorgang nach zwei Richtungen hin in assoziativen Beziehungen stehen kann und in der Regel auch wirklich steht, wenngleich die eine Richtung durch das Übergewicht der andern kompensiert zu werden pflegt. Die physischen Ursachen fallen dagegen in das Gebiet der Übungsvorgänge, und zwar werden die regressiven Erscheinungen als Folgen der Mitwirkung bestimmter Artikulationsbewegungen mit andern, mit denen sie oft verbunden waren, die progressiven als Folgen jener unmittelbaren Übung aufzufassen sein, die eine Wiederholung der Bewegung erleichtert.“ (Vö. Wundt: Die Sprache. I²: 431.)

Ezzel megmagyaráztuk a hangváltozásoknak másik nagy csoportját, t. i. a kapcsolaton alapuló hangváltozásokat. Míg a hangképzés alapjának (az

artikuláció bázisának) változásán alapuló jelenségeknél a beszélő szervezet működése változott meg, addig itt az egyes beszédelemek összetétele, kapcsolata idézte elő a változást.

*

Különféle hangváltozásokon tekintettünk végig. Kiséreljük meg most ezeknek összefoglaló áttekintését.

Láttunk először is olyan jelenségeket, amelyeknél a hangképzés alapja változott meg. E változás lényege az, hogy a beszélő szervezet hagyományos szokásai alakultak át bizonyos tekintetben s e változásnak azután alávetették magukat mindazok a hangok vagy hangcsoportok, amelyek létrehozásában az illető szokásoknak (diszpozícióknak) szerepük volt.

Láttunk azután olyan eseteket, amelyekben a változást a beszélő szervezet egyes elemeinek kapcsolata s a hozzájuk tartozó mozgásérzetek, illetőleg hangképzetek társulása idézi elő. A hang megváltozása itt tehát első sorban környezetétől s beszédbeli helyzetétől függ.

Egy harmadik körülmény, melynek szintén fontos szerepet kell juttatnunk a hangtörténeti magyarázatokban, a nyelv hullámzása. Ennek segítségével magyarázhatjuk meg a nyelvbeli ingadozásokat, a hangtörvények részleges érvényesülését s egyes új hangváltozások keletkezését. Ezt a körülményt kell tekintetbe vennünk a hangváltozások terjedésénél.

A beszélő szervezet hagyományos szokásainak változása, a képzettársulások s a nyelv hullámozása: ezek azok a tényezők, melyekből (mint legközvetlenebb okokból) a hangtörténeti változások megmagyarázhatók.

Nyelvészeti Füzetek (Monografiák gyűjteménye).

Egyenként kaphatók a Magyar Nyelvőr kiadóhivatalában.

1. Simonyi Zs. <i>A magyar szórend</i>	1.50	39. Vikár B. <i>A regös ének</i>	1.—
2. Simai Ödön. <i>Marton József mint szótáríró</i>	1.50	40. Edes J. <i>A Balatonfelvidéki néprajz</i>	1.—
3. Kocsis Lénárt. <i>A mondatrészek Brassai mondatelméletében</i>	1.50	41. Buzás Gy. <i>A németes összeállítások története</i>	1.—
4. Simonyi Zs. <i>Tréfás népmesék és adomák. Nyelvjárási olvasókönyv</i>	1.50	42. Festi S. <i>A hangátvetés a magyar nyelvben</i>	1.—
5. Simonyi Zs. <i>Az új helyesírás szövege és magyarázata. Ara vászonborítékban</i>	1.50	43. Galambos D. <i>Tanulmányok a magyar relativum mondatáról</i>	1.—
6. Rubinyi Mózes. <i>Két tanulmány. Grimm és Révai. A Mondolat</i>	1.—	44. Kräuter F. <i>A mássalhangzók hasonlása a magyarban</i>	1.—
7. Gombocz Z. <i>Nyelvtörténet és lélektan</i>	1.—	45. Pálfi M. <i>Kolozsvári glosszák</i>	1.—
8. Simonyi Zs. <i>Helyes magyarság</i>	3.—	46. Melich J. <i>A magyar szótár-irodalom. I.</i>	4.—
9. Varga I., Szabó D., Kertész M. <i>Nyelvjárási tanulmányok</i>	1.50	47. Simonyi Zs. <i>Igenévi szerkesztetek. Ara füzve</i>	1.—
10. Nagy S. <i>A váci nyelvjárás</i>	1.—	48. Szabó L. <i>Nagykiszáti nyj.</i>	1.—
11. Simonyi Zs. <i>Elvonás (elemző szóalkotás)</i>	1.50	49. Laczkó G. <i>Jütszi szóképze</i>	1.—
12. Székely A. <i>Alanytalan mondataink alanyáról</i>	1.50	50. Klemm I. <i>Baróti Szabó Dávid nyelvnevelői szempontból</i>	1.—
13. Erdélyi L., Horger A., Szemké A. <i>Nyelvjárási tanulmányok</i>	1.50	51. Batta B. <i>A melléknévi mondatok népies használata</i>	1.—
14. Simai Ö. <i>Dugonics mint nyelvújító</i>	1.50	52. Vass J. <i>Fejezetek a néprajz mondatánál</i>	1.—
15. Simonyi Zs. <i>A Nyelvtörténeti Szótárról</i>	1.—	53. Dénes Sz. <i>Kossuth, a szónok</i>	1.—
16. Berze Nagy J. <i>A hevesmegyei nyelvjárás</i>	1.50	54. Kulcsár Gy. <i>A magyaros írásművészet főkérdései</i>	1.—
17. Beke Ö. <i>A pápavideki nyelvjárás</i>	1.—	55. Csüri B. <i>Teleki József gróf mint nyelvész</i>	1.—
18. Gácsor J. <i>Telegdi Miklós nyelve kül. tekintettel a mondatnára</i>	1.—	56. Madai Gy. <i>A hajduk beszéde</i>	1.—
19. Valló A., Ágner L., Szenttamási J. és Stan V. <i>Kölesönös hatások a hazai nyelvek közt</i>	1.50	57. Vass B. <i>A nagykőrösi nyj.</i>	1.—
20. Szűcs I. és Geneszy I. <i>Nyelvjárási tanulmányok</i>	1.50	58. Prohászka J. <i>Petőfi külföldi nyelvének fősajátságai</i>	1.—
21. Kertész M. <i>Analógia a mondat szerkesztésben</i>	1.—	59. Réthelyi Prikkel M. <i>Csúzy Zsigmond szavai</i>	1.—
22. Vértess J. <i>A gyermeknyelv hangtana</i>	1.—	60. Réthelyi Prikkel M. <i>Sándor István nyelvtudománya</i>	1.60
23. Szegleti István. <i>A főnévi igenév Arany Jánosnál</i>	1.—	61. Viski K., Borbély I. <i>Régi szentírásfordítások</i>	1.—
24. Réger B. <i>A határozott névművelő</i>	1.50	62. Gesztiesi Gyula. <i>Csokonai és a nyelvújítás</i>	1.—
25. Beke Ö. <i>Vogul határozók</i>	1.—	63. Csüri B. <i>Az ige</i>	1.—
26. Oláh G. <i>A debreceni nyelvjárás</i>	1.50	64. Steuermann M. <i>A székely nyelv. szövegni sajátosságai</i>	1.—
27. Nádas P. <i>A magyar népetimológia</i>	1.—	65. Horger A. <i>Egy ismeretlen m. hangtörvény</i>	1.—
28. Simonyi Zs. <i>Az íkes ragozás története</i>	1.—	66. Hefty Gy. A. <i>A térszíni formák nevei</i>	1.—
29. Böszörményi G. <i>A jánosfalvi nyelvjárás</i>	1.—	67. Damián István. <i>Adatok a m. román kölesönhatáshoz</i>	1.—
30. Geleji Katona I. <i>Magyar grammatikátska</i>	1.—	68. Simonfi János. <i>Az irodalom szó története</i>	1.—
31. Teleki I. <i>A tárgyeset Arany Jánosnál</i>	1.—	69. Viski K. <i>A szalontai nyj.</i>	1.—
32. Viski K. <i>A torvadi nyelvjárás</i>	1.—	70. Molcz B. <i>Szörendi tanulmányok</i>	1.—
33. Beke Ö. <i>Kemenesulja nyelve</i>	1.—	71. Erdélyi L. <i>A HB. mint nyelvjárási emlék</i>	1.50
34. Horváth E. <i>A bakonyfalvi nyelvjárás. (Térképpel.)</i>	2.—	72. Hatvani J. A. <i>Kazinczy-ködex nyelvjárása</i>	1.50
35. Szolár F. <i>Jelentés-tanulm.</i>	1.—	73. Wertner Mór. <i>Népmagyarázatok. I.</i>	1.—
36. Szeremley Császár L. <i>Jelentés-tanulmányok</i>	1.—	74. Kilár I. <i>Ködexjeink nyelvi sajátosságai</i>	1.—
37. Bacsó Gy. <i>Az adavideki nyelvjárás</i>	1.—	75. Kónsza S. <i>Nagybácson nyj.</i>	1.—
38. Szabó S. <i>A szigetközi nyj.</i>	1.—	76. Gorinpp A. <i>Döbrentei Gábor nyelvújítása</i>	1.—
		77. Wertner Mór. <i>Népmagyarázatok. II.</i>	1.—
		78. Deák M. <i>Baksay Sándor nyelve</i>	1.—
		79. Juhász J. <i>Kölesönhatások a magyar és től környező nyelvekben és szóhasználatokban</i>	1.—
		80. Losonczy Z. <i>Hangtörténeti alapkérdések</i>	1.—
		81. Nagy L. <i>Nogáll J. nyelve</i>	1.—

